

İLK DÖNEM RİVAYETLERİNDE İLİM-RE'Y KAVRAMLARI VE BRAVMANN'IN BU KONUDAKİ GÖRÜŞLERİ

Yavuz KÖKTAŞ*

ÖZET

Bu çalışmada ilim ve re'y kavramlarının hadisler dahil ilk dönem metinlerde nasıl kullanıldığı incelenmiştir. Ayrıca ilim ve re'y terimleriyle ilgili olarak Bravmann'ın Goldziher ve Schacht'a yönelttiği eleştiriler üzerinde durulmuştur. Sonuç olarak ilim, re'y ve icthadla ilgili ilk dönem metinlerde var olan anlayışın daha sonraki ehl-i hadis ve ehl-i re'y gibi grupların birbiriyle çatışmasını yansıtan bir anlayış olmadığı kanaatine varılmıştır.

Anahtar Kavramlar: İlim, re'y, hadis, Bravmann, Goldziher, Schacht

THE CONCEPTS OF ILM AND RA'Y IN THE EARLY TEXT AND THE VIEWS OF BRAVMANN ABOUT THEM

ABSTRACT

This article deals with the uses of the ilm and ra'y in the early text including hadiths. In addition to this we studied on some certain criticizing of Bravmann on Goldziher and Schacht concerning about the concepts of ilm and ra'y. In conclusion it is seen that the perception about ilm, ra'y and ijthad in the early texts were not the main conception over the later groups of ahl al-hadith and ahl al-ra'y, reflections their conflicts with each other.

Key Words: İlm, ra'y, hadith, Bravmann, Goldziher, Schacht

Giriş

Oryantalizm pek çok siyasî ve kültürel söylemi olmakla birlikte dinî çalışmalar arasında İslâm araştırmalarına ağırlık vermiştir. Kendi tarihi içinde oryantalizm ana hedeften pek fazla taviz vermeden bugüne kadar gelmiştir. Bu süreçte en dikkate değer husus oryantalistlerin, vardıkları sonuçları yine kendilerinin eleştirmesi olmuştur. Bu, bir açıdan "kendi hatalarını gördükleri" anlamına geliyorsa da, aslında oryantalizmi yeniden üreterek açılım sağlamanın da diğer adı sayılabilir. Ama her ne olursa olsun İslam dinine yönelik oryantalist söylemlerin sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi gerekmektedir.

Bu çalışmada ilim ve re'y terimleriyle ilgili olarak Bravmann'ın Goldziher ve Schacht'a yönelttiği eleştiriler üzerinde durulacaktır. Görüşleriyle dikkatimizi çeken Bravmann'ın, özellikle Schacht'ın "Peygamber'in sünne-

* Doç. Dr., Rize Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

ti" tabiriyle ilgili düşüncelerine yönelttiği eleştirileri "Oryantalizmi Yeniden Okumak" adlı sempozyumda bir tebliğ olarak sunmuştuk.¹ Bu çalışma ise bir anlamda Bravmann'ın oryantalistlere yönelttiği eleştirilerin devamı niteliğindedir.

Bazı oryantalistler, özellikle bir bütün olarak fıkıhın kaynakları üzerinde durmuş, bunların ilk dönemde nasıl kullanıldıklarını, ne anlam ifade ettiklerini araştırmışlardır. Sünnet, ilim, re'y, icthad ve icma gibi terimler bu kaynakların en önemlilerindedir. Bravmann da bu kaynakları derli toplu bir şekilde ve oryantalistlerin vardıkları sonuçları değerlendirmek üzere ele almıştır. Bunun yanında müslüman araştırmacılar da yapılan bu faaliyete paralel olarak fıkıhın kaynaklarını bir bütün olarak araştırma konusu edinmişlerdir. Bu konuda Fazlur Rahman², Ahmed Hasan³ ve Zafer İ. Ensari⁴ gibi araştırmacılar dikkat çekmektedir.

Bravmann'ın ilim ve re'y kavramlarına yönelik incelemelerini görmeden önce ilim ve re'y kavramlarının ilk dönem metinlerinde hangi anlamda kullanıldıkları üzerinde durulması gerekmektedir. Buna göre ilim ve re'y kavramları neyi içermektedir, neye atıfta bulunmaktadır?

İlim Kavramı

Sözlükte "bilmek" anlamına gelen ilim, genellikle bilgi karşılığında kullanılır.⁵ Klasik sözlüklerde "bir şeyi gerçek yönüyle kavramak, gerçekte örtüşen kesin inanç, bir nesnenin şeklinin zihinde oluşması, nesneyi olduğu gibi bilmek, nesnedeki gizliliğin ortadan kalkması" gibi değişik şekillerde tarif edilmiştir.⁶

Kur'an'da ilim kökünden türeyen kelimeler yaklaşık 750 yerde geçmektedir. Kur'an'da ilim kavramı daha ziyade "ilahî bilgi" yahut "vahiy" anlamında kullanılmakta, ayrıca gerek insanın gerekse bilme melekesiyle ilgili

- 1 Bkz. "Peygamber'in Sünneti Tabiriyle İlgili Oryantalist Bir Yaklaşım Oryantalist Bir İtiraz: Bravmann Örneği" (*Oryantalizmi Yeniden Okumak: Batı'da İslam Çalışmaları Semp.* içinde), Ankara, 2003, s. 229-247.
- 2 Fazlur Rahman İslâm'ın temel kaynaklarıyla ilgili araştırmalarını *İslâm* (çev. Mehmet Aydın-Mehmet Dağ, İstanbul, ts) adlı eserinde ele almıştır. Burada Hz. Muhammed, Kur'an, Hadis, İslam Hukuku, Kalam ve Tasavvuf İslam düşüncesinin esas unsurları olarak incelenmiştir.
- 3 Ahmed Hasan fıkıhın kaynaklarıyla ilgili görüşlerini *The Early Development of Islamic Jurisprudence* (İslâmâbâd, 1970) adlı eserinde serdetmiştir. Burada ilk dönem literatürde kullanılan sünnet, re'y, icthad ve icma gibi terimler geniş bir şekilde incelenmiştir.
- 4 Zafer İ. Ensari, fıkıhın kaynaklarıyla ilgili görüşlerini hacmi oldukça geniş olan "Islamic Juristic Terminology Before Şafî'i: A Semantic Analysis with Special Reference to Kufa" (*Arabica*, 1972, sy. 19) adlı makalesinde ele almıştır. Burada hadis, sünnet, re'y, icthad ve icma gibi terimler Kufe ekolu çerçevesinde incelenmiştir.
- 5 İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, Beyrut, 1995, IX, 370; Firûzâbâdi, *el-Kâmûsu'l-muhîb*, Beyrut, 1993, s. 471.
- 6 Bkz. Cürcanî, *Kitâbu'l-ta'rifât*, Beyrut, 1985, s. 155; Tahanevî, *Keşşâfu istilâhâtî'l-funûn*, Beyrut, 1996, II, 1219; İlhan Kutluer, "İlim", *DİA*, XXII, 109.

kazandığı dünyevî ilmi ifade etmek üzere çeşitli ayetlerde yer almaktadır.⁷ Kur'an'da doğrudan doğruya insanın zihnî melekeleri sayesinde elde ettiği bilme, anlama, farkına varma, hatırlama gibi faaliyetleri için de ilim kökünden türeyen fiiller kullanılmaktadır.⁸ Hadislerde ise ilim, umumi anlamıyla dinî bilgiyi ifade etmektedir. Hz. Peygamber, ilmi teşvik etmiş, mesela ilmin nafilâ ibadetten daha üstün olduğunu söylemiştir.⁹ Şüphesiz ilim kelimesinin kullanıldığı pek çok hadis bulunmaktadır. Ancak onların burada incelenmesi çalışmanın sınırlarını aşmaktadır.

Bu anlamlarıyla ilim kelimesi, iki hususa atıfta bulunmaktadır:

a. İlim kelimesi daha ziyade verili, hazır bir bilgiye atıfta bulunmaktadır.

b. İlim kelimesi zihnî melekeler sayesinde elde edilen bilgi anlamında da kullanılmaktadır.

İkinci anlamıyla ilim kelimesi, re'y, ictihad ve fıkıh gibi kelimelerle örtüşmektedir. Zira re'y, ictihad ve fıkıh gibi kelimeler de malumat karşısında zihnî melekelerin işletilmesiyle elde edilen istidlalî bilgiyi ifade etmektedir. Ancak bu anlamın ilk dönem metinlerde hakim olmadığı belirtilmelidir.

Tarihî gelişimi içerisinde ilim kavramı çeşitli disiplinlerde farklı anlamlarda kullanılmıştır. Esasen ilk dönemlerde ilim kelimesinin kapsamına Kur'an, hadis, fıkıh ve akaidin girdiği, fakat sonraları bununla daha çok hadisin kastedildiği anlaşılmaktadır.¹⁰ Hz. Ömer'in h. 24 tarihinde vefatı üzerine İbn Mes'ud'un "onunla ilmin onda dokuzu gitti" dediği nakledilmiştir. Hz. Ömer'in sadece kanun yapan, itikadî konuları işleyen bir kişi değil, aynı zamanda İslam'la ilgili çok geniş bilgilere sahip bir şahsiyet olduğu dikkate alınmalıdır. Böylece ilim kelimesinin sadece bir ilim dalı için değil, bundan daha geniş anlamda kullanıldığı görülmektedir.¹¹ Daha sonraları ise ilim kelimesinin hadis veya eser anlamında kullanıldığı bir çok örnek bulmak mümkündür.¹²

7 İlhan Kutluer, "İlim", *DİA*. XXII, 110. Ayetler için bkz. Bakara, 145; Âl-i İmran, 19; İsrâ, 107; En'am, 108, 119, 144; Hac, 3; Rûm, 29.

8 İlhan Kutluer, "İlim", *DİA*. XXII, 110. Ayetler için bkz. Bakara, 60, 65; A'raf, 160; Yusuf, 73; Nisâ, 43; İsrâ, 12; Nahl, 78; Hac, 5.

9 Tirmizî, İlim, 19; İbn Mace, Mukaddime, 19.

10 İmtiyaz Ahmed, *Delâilu't-tevsüci'l-mübelcker li's-sünne ve'-hadis*, Kahire, 1990, s. 140; İlhan Kutluer, "İlim", *DİA*. XXII, 110.

11 Ahmed Hasan, *İlk Dönem İslam Hukuk Biliminin Gelişimi*, (çev. Haluk Songur), İstanbul, 1999, s. 30.

12 Bkz. Darimî, Mukaddime, 43; Hatib el-Bağdadi, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, (thk. Ahmed Ömer Haşim), Beyrut, 1986, s. 30; İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, (thk. Nurettin İtr), Dimeşk, 1978, I, 61. İlim kelimesinin hadis anlamında kullanıldığı birçok örnek bulunmaktadır. Onlardan bir kaçı şöyledir: a- Mâlik (ö. 179/795) şöyle der: "İbn Şihâb ez-Zühri'yi (ö. 124/742) *ilim* kendisine okunurken gördüm". Bkz. Hatib el-Bağdadi, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, (thk. Ahmed Ömer Haşim), Beyrut, 1986, s. 301. b- Ma'mer b. Raşid (ö. 153/770) şöyle der: "*İlmi*, Zühri'ye okudum. Sonra 'onu senden tahdis edebilir miyim' dedim. Zühri 'onu sana tahdis eden benden

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi ilim kelimesiyle umumî olarak ilim değil, hadîs kastedilmektedir. İlim kelimesinin geniş anlamı daralarak sadece hadîs ve esere münhasır hale gelmiştir. Bu nedenle ilim kelimesinin sonradan kazandığı anlamla re'y kelimesinin içeriği karşıt bir durum arz etmektedir. Bunu daha iyi görebilmek için re'y kelimesi üzerinde duralım.

Re'y Kavramı

Rea fiilinden mastar olan re'y, görmek inanmak, bilmek, sanmak ve düşünmek demektir. Bir isim olarak re'y, görüş, inanç, akıl, tedbir anlamlarına gelir.¹³ Daha sonra bu kelime, terim olarak iyice düşünüp taşındıktan ve doğru olan yönü araştırdıktan sonra ulaşılan görüş ve kanaat anlamında kullanılmıştır. Sahabe ve tabiun, re'yi Kur'an ve sünnetin açıkça çözüme kavuşturmadığı meseleleri, ayet ve hadîslerin ışığında hükme bağlamak için tutulan yol olarak anlamışlardır. Fıkıh usulünde re'y, hakkında nass bulunmayan konularda dinin gösterdiği düşünme yollarından gidilerek yapılan akî bir faaliyettir.¹⁴ Re'yin "hakkında nass olmayan alanlarda" kullanılması, günümüzde tartışılan bir husustur.

Ahmed Hasan'a göre belli bir meselede ayet ve hadîslerin bulunması re'yin kullanılmasına mani değildir. Bunun sebebi açıktır. Müslümanlar, ayet ve hadîslerin herhangi bir meseleye kat'i olarak uygulanıp uygulanmayacağı konusunda yorum yapmak durumundadırlar. Bu sebeple İslam'ın ilk günlerinden itibaren metnin lafzı ve ruhu arasında daima bir tartışma olagelmiştir. Dolayısıyla bir mesele hakkında re'y sadece ayet ve hadîsin bulunmadığı zaman uygulanır demek doğru değildir.¹⁵

Ahmed Hasan, bu noktada Hz. Ömer'in ictihadlarını örnek verir. Hz. Ömer'in müellefe-i kuluba verilen zekat payını kaldırması, Irak ve Suriye topraklarını sahabeye dağıtmaması bu örneklerden bir kaçıdır. Ahmed

başkası mı? dedi". Bkz. Hatib el-Bağdadî, *el-Kifâye*, s. 302. c- Zühri'nin *ilmî* tedvin eden ilk kimse olduğu nakledilmektedir. Bkz. İbn Abdülberr, *Câmiu beyân'l-ilm*. (thk. Ebu'l-Eşbal ez-Zühri), Riyad, 1996, I, 320. d- Ömer b. Abdilaziz (ö. 101/719), Medinelilere gönderdiği mektupta şöyle der: "Nerede olursa olsun Resûlullah'ın hadîsini araştırın. Onu yazarak tedvin edin. Zira *ilm*'in kaybolmasından ve alimlerin gitmesinden korkuyorum". Bkz. Darimî, Mukaddime, 43. e- İbn Sîrin (ö. 110/728) şöyle der: "Şüphe yoktur ki, bu *ilm* dindir; öyleyse *ilmî* kimden aldığınızza dikkat edin". Bkz. Hatib el-Bağdadî, *el-Kifâye*, s. 152. (Aynı yerde İbn Sîrin'in "bu hadîs dindir; dininizi kimden aldığınızza bakınız" sözü nakledilmektedir. Aslında İbn Sîrin'in bu sözü, Şâfiî'den önce hadîs ile dinî özdeşleştirilmesi bakımından dikkat çekicidir)

13 İbn Manzûr, *Lisânu'l-arab*, V, 84; Firûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-muhîd*, s. 1658.

14 Hamdi Döndüren, "Rey ve Rey Taraftarları", *Şamil İslam Ans.* İstanbul, 2000, VII, 25. Re'y kavramının anlam alanı ile ilgili geniş bir tahlil için bkz. Kadir Gürler, "Re'y Kavramının Etimolojik Düzeni ve Kavramsal Gelişimi", *ÇİFD*, (2002) 2, s. 174-177.

15 Ahmed Hasan, *İlk Dönem İslam Hukuk Biliminin Gelişimi*, s. 144.

Hasan'a göre bu örnekler, Kur'an ve sünnetin talimatlarının olduğu durumlarda dahi re'yin kullanıldığını göstermektedir.¹⁶

Hız. Ömer ve başka sahabilerin re'y ve icthada yönelik uygulamalarından ilk dönemde re'yin esnek ve dinamik bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Olaylar hakkında İslam'ın ruhu, irfanı ve adaletinin ışığında hükümler verilmiştir. Bu yönüyle kapsamlı bir terim olan re'y, ilk dönemde akıl yürütmenin en yaygın ve doğal modeliydi. Zamanla onun keyfilikliğini önlemek ve akıl yürütme sürecini sistematize etmek düşüncesiyle birçok şarta bağlandı. Hukuktaki kişisel akıl yürütmenin sistematik formu kıyas olarak ortaya çıktı.¹⁷

Re'y kavramının işaret ettiği muhtevayı daha yakından anlamak için ilk dönemde bu kavramın nasıl kullanıldığını, nasıl algılandığını incelememiz gerekmektedir. Bunun için Hız. Peygamber'in hadislerinde, sahabe ve tabiunun sözlerinde re'y kelimesinin nasıl kullanıldığını görelim.

Hadislerde Re'y

Şüphesiz burada re'yin tüm formlarını ve ilgili rivayetleri incelemek mümkün değildir. Daha ziyade re'yin teknik anlamıyla kullanılması konusunda bir fikir verebilecek miktarda ilgili rivayetlerin durumunu ortaya koyacağız. Burada sahih-zayıf ayrımı yapmadan hadisleri incelemeye çalışacağız. Burada önemli olan tarihsel olarak re'yin hangi anlamlarda kullanıldığını gösterebilmektir.

1. Rivayete göre Hız. Peygamber Muaz b. Cebel'e şöyle sorar: "Ne ile hükmedeceksin?". Muaz "Allah'ın Kitab'ıyla" diye cevap verir. Hız. Peygamber "Ya Allah'ın Kitab'ında bulamazsan" diye sorar. Muaz "Resülunun sünneti ile" şeklinde cevap verir. Hız. Peygamber bu sefer "Onda da yoksa?" diye sorar. Muaz, "Re'yimle icthad ederim", diye cevap verir.¹⁸

İbn Hazm (ö. 456/1064), Darekutnî (ö. 385/995), İbnu'l-Cevzî (ö. 597/1201) ve İbn Tahir (ö. 533/1139), bu hadisin sahih olmadığını belirtmiştir.¹⁹ Bu hadıs, Muaz b. Cebel'in ashabi olan bazı insanlar tarafından nakdedildiği, bu insanların isimlerinin belli olmadığı dolayısıyla mechul oldukları için eleştirilmiştir. Hatib el-Bağdadî (ö. 463/1071), bu eleştiriye şöyle cevap vermiştir: "Haris b. Amr'ın 'Muaz'ın ashabi olan bazı insanlar

16 Ahmed Hasan, *İlk Dönem İslam Hukuk Biliminin Gelişimi*, 145-148. Fethi ed-Düeyni de aynı kanaattedir. Bkz. *el-Menâhicu'l-usûliyye fi'l-icthâd bi'r-re'y fi't-teşrî'i'l-İslâmî*, Dimeşk, 1985, s. 12-14.

17 Ahmed Hasan, *İlk Dönem İslam Hukuk Biliminin Gelişimi*, 163-165.

18 Ebu Dâvûd, Akziye, 11; Tirmizî, Ahkâm, 3; Tayalisi, *Müsned*, Beyrut, ts. s. 76; İbn Hanbel, *Müsned*, V, 230, 236, 242; Beyhâkî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, Beyrut, 1992, X, 114.

19 İbn Hacer, *Telhîsu'l-habîr fi't-tahrîci ahâdisi'r-Rafl'i'l-Kebîr*, (thk. Abdullah Haşim el-Yemani), Beyrut, ts. IV, 182-183; Zeyle'i, *Nasbu'r-râye*, (thk. Ahmed Şemsuddin), Beyrut, 1996, IV, 135.

+ Muaz b. Cebel'den' şeklindeki sözü hadîsin meşhur olduğuna ve ravile-rinin çokluğuna delalet eder. Muaz'ın fazilet ve zühdü bilinmektedir; onun ashabının durumu da dini yaşama fıkıh, zühd ve fazilet açısından bellidir".²⁰

Hatîb'in hadîsi bu şekilde savunması isabetli gözükmemektedir. Hadîsi nakleden Tirmizî (ö. 279/882), onun hakkında "bu hadîsi sadece bu tarikten biliyoruz, bana göre isnadı muttasıl değildir" hükmünü vermiştir. Hadîs yalnızca Muaz'ın ashabının mechul olmasıyla malul değildir. Ayrıca senedde yer alan Haris b. Amr da tenkid edilen bir ravi-dir. Buharî'ye (ö. 256/870) göre Amr, bilinen bir ravi değildir. Ukaylî (ö. 323/935), İbnu'l-Carud (ö. 307/919) gibi rical alimleri onu zayıf raviler arasında saymıştır.²¹

Netice itibarıyla hadîs zayıftır. Hatta iki illet ihtiva ettiğinden zayıflığın derecesi de artmaktadır.²² Bununla birlikte bizi ilgilendiren nokta hadîs-te re'y kelimesinin olumlu anlamda kullanılmasıdır. Ayrıca burada re'y, Kur'an ve sünnet nassının karşıtı olarak kullanılmıştır. Buna göre Kur'an ve sünnette herhangi bir konuda bilgi varken re'yin kullanılması söz konusu değildir. Dolayısıyla re'y nassın, yani verili, hazır bilginin olmadığı yerde zihni istidlali ifade etmektedir.

2. Ümmü Seleme'den nakledildiğine göre Hz. Peygamber, kendisine getirilen bir miras davası sebebiyle "Bana vahiy gelmediği durumlarda aranızda re'yimle hükmederim" buyurmuştur.²³

Bu hadîs re'yin kullanımı açısından kayda değerdir. Burada re'y Hz. Peygamber'in kendisine nispet edilmektedir. Ancak re'yin manasında olmasa bile mahiyetinde önemli bir farklılık bulunmaktadır. Zira Hz. Peygamber'e nispet edilen edilen re'y vahiy olmadığı durumları ifade etmektedir. Diğer insanlar için de re'yi aynı mahiyette tanımlamak mümkün değildir. Bununla birlikte kullanım ve ifade ettiği muhteva bakımından Hz. Peygamber'e nispet edilen re'y ile diğer insanlara nispet edilen re'y aynı şeye işaret etmektedir. Re'yin hazır ve mevcut bilginin olmadığı durumlarda başvuru olan zihni istidlal şeklindeki anlamını dikkate aldığımızda Hz. Peygamber'e nispet edilen re'yin de buna işaret ettiğini söylemek mümkündür. Çünkü Hz. Peygamber de hazır ve mevcut bir bilgi, yani vahiy olmadığı durumlarda re'yine başvuracağını söylemiştir.

20 Bkz. Hatîb el-Bağdadi, *el-Fakih ve'l-mütefakih*, (thk. Adil b. Yusuf), Riyad, 1996, I, 472; aynı görüşler için ayrıca bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmu'l-muvakîn*, (thk. Muhammed el-Mu'tasım Billah el-Bağdadi), Beyrut, 1996, I, 194; Vezîr el-Yemani, *el-Avâsım ve'l-kavâsım*, (thk. Şuayb el-Arnâvud), Beyrut, 1994, I, 282-283.

21 İbn Hacer, *Tehzibu't-Tehzib*, (Adil Mürşid, vd.), Beyrut, 1996, I, 335.

22 Muaz hadîsinin bir değerlendirilmesi için bkz. M. Emin Özafşar, "Polemik Türü Rivayetlerin Gerçek Mahiyeti", *İslâmiyat* (1998) I: 3, s. 41-45.

23 Ebu Davud, Akziye, 7.

3. Cundeb b. Abdullah'dan nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Allah'ın Kitab'ı hakkında re'yiyle konuşan kimse, isabet etse de hatalıdır".²⁴

Bu hadisin senedinde geçen Süheyl b. Ebi Hâzim tenkid edilmiştir. Ahmed b. Hanbel, onun münker hadisler naklettiğini belirtmiştir. Yahya b. Maîn (ö. 233/847), bir keresinde "salih", bir keresinde ise zayıf olduğunu ifade etmiştir. Buharî'ye göre Süheyl, hadîsinin mütâbiî olmayan bir ravidir. Buharî, onun kuvvetli olmadığını da söylemiştir. Ebu Hâtim (ö. 277/890) ve Nesai'ye (ö. 303/915) göre Süheyl kuvvetli değildir. İclî (ö. 261/875) ise onu sika olarak kabul etmiştir.²⁵ Bu haliyle hadîsin zayıf olduğu anlaşılmaktadır.

Tirmizî, bu hadisi "benden bilmediğiniz hadîsi nakletmekten sakınız; benim adıma yalan uyduran cehennemdeki yerine hazırlansın, Kur'an hakkında re'yiyle konuşan kimse cehennemdeki yerine hazırlansın" şeklinde nakletmiş ve ona "hasen" hükmünü vermiştir.²⁶

Bu rivayette re'y kelimesine olumsuz bir anlam yüklediği görülmektedir. Bu nedenle hadîsin anlamı bazı tartışmalara yol açmıştır. Mutlak olarak re'yi kullanmak yasak olmadığına göre bu hadîste ne kastedilmiştir? Beyhakî, bu hadîsin tenkide açık olduğunu ifade etmekle birlikte sahihse şu anlamda olduğunu belirtmiştir: "Buradaki re'y, herhangi bir delil ikame etmeksizin kalbe galip gelen düşüncedir. Böyle bir re'ye başvuran kimse yolunu şaşmıştır. Onun yolu, lafızların tefsirinde dilcilere, nasihmensuh bilgisine, sebab-i nüzule, tenzile şahid olan sahabenin sözlerine müracaat etmek olmalıdır".²⁷

Bu ifadeler, re'yin iki tür olduğunu göstermektedir. Birinci tür re'y, tamamen sırf akla, hevaya dayanan re'y; ikinci tür re'y de herhangi bir dilden yola çıkarak ortaya konulan re'ydir. Bu ayırım daha sonraları "zemmedilen ve övülen re'y" olarak iki şekilde sistemleştirilmiştir.²⁸

4. Abdullah b. Amr'dan nakledildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Allah, size ilmi verdikten sonra zorla söküp almaz. Ancak onu sizden alimleri ilimleri ile birlikte öldürerek alır. Geriye cahil insanlar

24 Ebu Davud, İlim, 5.

25 İbn Hacer, *Tehzîbu't-Tehzîb*, II, 128.

26 Tirmizî, *Tefsîru'l-Kur'an*, 1. Bu tür hadisleri re'ye dayalı tefsire geçiş sürecinde meydana gelen çetin tartışmaların rivayet formundaki yansımaları olarak görenler de vardır. Bkz. Kadir Gürler, "Kur'an'ın Re'y ile Tefsirini Yasaklayan Rivayetlere Eleştirel Bir Yaklaşım", *ÇİFD*. (2004) III: 5, s. 45.

27 Azîmabadî, *Avnu'l-ma'bûd şerhi Süneni Ebi Davud*, (thk. Abdurrahman muhammed Osman), Beyrut, ts. X, 85; Şeharenfurî, *Bezu'l-mechûd fi hali Ebi Davud*, Beyrut, ts. XV, 337.

28 Muhammed Edib Salth, *Tefsîru'n-nusûs fi'l-fikhu'l-İslamî*, Beyrut, 1993, I, 72-73. Ayrıca re'yin taksimi hakkında bkz. İbnu'l-Kayyim, *İ'lâmu'l-muvallıkâin*, I, 74-78.

kalır. Onlardan fetva istenir, onlar da re'yleriyle fetva verirler. Başkalarını saptırır, kendileri de saparlar".²⁹

Bu hadiste ilim ve re'y kelimelerinin birbirine karşıt olarak kullanılması dikkat çekmektedir. Ayrıca re'y kelimesine yine olumsuz bir anlam yüklenmiştir. Hadiste ilim, verili, hazır dinî bilgiyi, re'y ise bu bilgiye dayanmadan verilen şahsî hükmü ifade etmektedir. Re'y kelimesinin olumsuz anlamda kullanılmasını yukarıda olduğu gibi hevaya dayanan mezmum re'y olarak anlamak mümkündür.

Buharî, mezkur hadisi "re'yin zemmiyle ilgili zikredilen şeyler" şeklindeki babın altında zikrederek bir anlamda onu yorumlamıştır. Fakat İbn Hacer (ö. 852/1448), re'y mutlak olarak nehyedilmediği için bunun yanlış anlaşılabilirliğini düşünerek Buharî'nin babda ifade ettiği şeyi yorumlama gereği duymuştur. Ona göre Buharî "min zemmi'r-re'y" ifadesiyle re'ye dayanan "bazı" fetvaların zemmedilmediğine işaret etmiştir. Zira Kitab, sünnet ve icmadan herhangi bir nass bulunmadığı zaman re'yle fetva verilebilmektedir.³⁰

5. Ebu Hureyre'den rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Bu ümmet kısa bir müddet Allah'ın Kitab'ıyla amel eder, sonra kısa bir müddet Allah'ın resulünün sünnetiyle amel eder. Ardından kısa bir zaman re'y ile amel eder. Re'y ile amel ettiklerinde sapırlar".³¹

Hadisin senesinde geçen Cubâre b. Muğallis tenkid edilmiştir. İbn Numeyr'e (ö. 299/911) göre Cubâre, sadûktur, yalan söyleyenlerden değildir. Buharî, hadisinin muztarib; Yahya b. Maîn de, kezzâb olduğunu belirtmiştir.³² Yine diğer bir ravi Hammad b. Yahya da tenkid edilmiştir. Yahya b. Maîn'in tevsik ettiği Hammad hakkında Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), "Onda bir beis görmüyorum"; Ebu Hatim "Bir beis yoktur"; Ebu Zur'a (ö. 282/895) "Kuvvetli değildir"; Ebu Davud (ö. 275/888) "İnsanların hata yaptığı gibi hata ederdi"; Bezzar (ö. 292/905) "Kuvvetli değildir" ve İbn Hibban (ö. 354/965) "Hata ederdi, vehmederdi" ifadelerini kullanmıştır.³³ Bu haliyle hadis zayıf görünmektedir.

Bununla birlikte hadiste re'yin kullanımı dikkat çekmektedir. Re'y, Kur'an ve sünnet bilgisi karşıtı bir terim olarak kullanılmıştır. Bu yönüyle mezkur hadis Muaz b. Cebel hadisine benzemektedir. Ancak arada önemli bir fark vardır. O da Muaz b. Cebel hadisinde Kur'an ve sünnetten sonra re'yin olumlu anlamda zikredilmesidir. Burada ise her ikisinden

29 Buharî, İ'tisam, 7; İbn Mace, Mukaddime, 8.

30 İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, (thk. Abdulaziz b. Abdullah b. Baz), Beyrut, 1993, XV, 214.

31 Hatib el-Bağdadi, *el-Falcîh ve'l-mütefalcîh*, I, 449.

32 Zehebî, *Mizânu'l-tidâil*, (thk. Adil Ahmed Abdulmevcud, vd.), Beyrut, 1995, II, 111.

33 Zehebî, *Mizânu'l-tidâil*, II, 372; İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, I, 486.

sonra olumsuz bir anlamda zikredilmiştir. Bu durumda re'yle ilgili daha önce geçen ayırımı dikkate alarak Muaz b. Cebel hadisinde zikredilen re'yi memduh, övülen re'y; burada zikredilen re'yi mezmum re'y kabul etmek mümkündür.

6. İbn Ömer'den Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğu nakledilir: "Dini hakkında re'yle konuşanı öldürün".³⁴ Bu hadiste geçen bazı raviler tenkid edilmiştir. Hüseyin b. Ahmed hakkında Berkanî (ö. 425/1034), "Ondan bir hadis yazmışım, sonra hüccet olmadığını tespit ettim" ve Hâkim (ö. 405/1014) "Kezzabdır, onunla meşgul olunmaz" demiştir.³⁵

Senedde adı geçen İshak b. Necih el-Malatî ise sert bir şekilde eleştirilmiştir. Onun hakkında Ahmed b. Hanbel "İnsanların en yalancısı"; Yahya b. Main "Yalan söylemek ve hadis uydurmakla maruftur"; Darekutnî (ö. 385/995) ve Nesai ise "Metruk" ifadelerini kullanmıştır.³⁶ Bu haliyle hadisin mevzû olduğu anlaşılmaktadır. Hadisin metni de problemlidir. İslam'da re'yini kullanan kimsenin öldürülmesi gerektiği düşünülemez. Bu ifadeler, insanları re'yden sakındırmayı, re'yini kullananlardan uzak durmayı amaçlamaktadır. Bu yönüyle hadisin ehl-i re'ye karşı uydurulduğu söylenebilir. Bununla birlikte rivayette kullanılan re'y kelimesi, diğer rivayetlerde geçen re'yin anlamıyla uyum içindedir. Burada da re'y, bir verinin, bilginin olduğu durumlarda başvuru aklı istidlal anlamındadır. Bu anlamıyla olumsuz bir muhtevayı çağrıştırmaktadır.

Değerlendirme

Yukarıda nakledilen merfu rivayetlerden şu sonuçları çıkarmak mümkündür:

a. Re'yin kullanımı Hz. Peygamber'e nispet edildiğinde bununla onun vahiy almadığı durumlar kastedilmektedir. Bununla birlikte Hz. Peygamber'e nispet edilen re'y ile diğer insanlara nispet edilen re'yin anlamı aynı şeye işaret etmektedir.

b. İslam'ın ilk döneminde re'y kelimesi teknik anlamda kullanılmıştır. Dolayısıyla re'y kelimesi, teknik anlamını sonradan kazanmış değildir.

c. Re'y kelimesi hadislerde olumlu ve olumsuz anlamda kullanılmıştır. İzin verilen re'y, olumlu; yasaklanan re'y olumsuz re'yi ifade etmektedir.

d. Bir meseleyle ilgili hükmün Kur'an ve sünnette bulunmaması halinde re'yin kullanılmasına izin verilmiştir. Bu, Kur'an ve sünnet bilgisi ile re'yin karşıt anlamlarda kullanıldığını göstermektedir.

34 Hatib el-Bağdadi, *el-Fakih ve'l-mütefakih*, I, 452.

35 Zehebi, *Mizânü'l-İtidâl*, II, 282.

36 Zehebi, *Mizânü'l-İtidâl*, I, 353.

e. Hadislerde ilim ve re'y kelimesi birbirine karşıt olarak kullanılmıştır. Re'yin bu şekilde kullanılması onun Kur'an ve sünnet bilgisi karşısında kullanılmasıyla uyum içindedir. Zira hem Kur'an ve sünnet bilgisi hem de ilim kelimesi verili, hazır, mevcut bilgiyi ifade etmektedir. Re'y de verili, hazır, mevcut bilginin olmadığı yerde zihni istidlali belirtmektedir.

f. Dikkat çekici diğer bir husus, re'yin Kur'an ve sünnet nassının yorumlanmasıyla ilgili kullanılmamasıdır. Daha önce sahabe döneminde Kur'an ve Sünnet nassının re'y veya ichtihadla yorumlandığını görmüştük. Hz. Peygamber'in hadislerinde bu anlamda kullanılmaması doğal kabul edilmelidir. Çünkü Hz. Peygamber hayatta olduğu için Kur'an ve sünnet nassını yorumlamaya gerek yoktu. Ancak Hz. Peygamber'den sonra sahabe döneminde re'yin anlamı biraz genişlemiştir. Kur'an ve sünnet bilgisinin olmadığı yerde yapılan zihni istidialin yanısıra re'yin muhtevasına Kur'an ve sünnet bilgisinin yorumlanması da eklenmiştir.

Sahabe ve Diğerlerinin Sözlerinde Re'y

Bu bölümde ise sahabe ve tabiunun kullandığı re'y kelimesinin işaret ettiği muhtevayı belirlemeye çalışacağız. Şimdi örnekleri görelim.

1. Hz. Ömer şöyle demiştir: "Ashabu'r-re'yden sakınınız. Zira onlar sünenin düşmanındırlar".³⁷ Bu rivayette re'y ve sünen karşıt anlamda kullanılmıştır. Hz. Ömer'in Kur'an ve sünnet nassını yorumlamasıyla ilgili örnekleri göz önünde bulundurduğumuzda onun başka bir şeyi kastettiği anlaşılmaktadır. Her ne olursa olsun burada re'y, hazır ve mevcut bilginin karşısında zihni düşünceyi ifade etmektedir.

Hz. Ömer döneminde bir grup olarak re'y ashabının kimler olduğu konusu araştırmayı ve ihtiyat payını gerektirmekle birlikte bu ifadelerden sünen ve re'y karşıtlığını anlamak mümkündür. Ancak buradaki re'y ve sünenin, ehl-i hadis ve ehl-i re'y karşıtlığını ifade etmesi hayli güçtür. Böyle bir kategorik ayırımın -dediğimiz gibi- Hz. Ömer döneminde bulunduğunu söylemek zordur. Hz. Ömer'in mutlak olarak re'y karşıtı olmadığını da buna eklemeliyiz. Zira onun re'yi kullanmayı tavsiye ettiği durumlar vardır. O halde onun sakındırdığı re'yin anlamı şu olabilir: Rivayette geçen sünen, salt Hz. Peygamber'e ait rivayet malzemesi değildir. Burada söz konusu olan sünnet genel anlamda kural, hüküm ve norm anlamında gelmektedir. Dolayısıyla bu sünenin içine Kur'anî hükümler de dahil olmaktadır. Bununla birlikte sünnet kelimesi ayrıca pratik, ameli değeri olan hüküm ve kuralları ifade etmektedir. Hz. Ömer'in bu tür konulara

7 Hatib el-Bağdadî, *el-Fakih ve'l-mütefakkih*, I, 453.

önem verdiği bilinmektedir. Yine Hz. Ömer Kur'an müteşabihleri karşısında da sünen tutunmayı tavsiye etmektedir. Bu da onun Kur'an müteşabihleriyle ilgili olarak re'y kullanmaktan sakındırdığını göstermektedir. Hatta Hz. Ömer'in daha genel olarak Kur'an'ın yanlış te'vil edilmesinden endişelendiğine dair bir rivayet nakledilmiştir.³⁸ İşte bu tür yanlış te'vilden yapılan sakındırmayı da re'yın kapsamına dahil edebiliriz. Netice itibarıyla Hz. Ömer şöyle demek istemektedir: "Kur'an müteşabihleriyle ilgili ileri geri söz eden, Kur'an'ı yanlış te'vil edip olmadık mana veren insanlardan sakının! Zira onlar böyle yapmakla Allah ve Resülunun ortaya koyduğu hüküm ve kuralları pratiğe geçirmeyi ihmal etmekte, zihinleri karıştırmaktadırlar".

2. Hz. Ömer Kadi Şureyh'e şunu yazmıştır: "Allah'ın Kitab'ında bir şey bulursan onunla hükmet, başkasına iltifat etme! Allah'ın Kitab'ında yoksa, Resulullah'ın sünneti ile hükmet! Bu ikisinde de yoksa, insanların üzerinde icma ettiği şeyle hükmet! Bu üç yerde de bir şey bulamadığında dilersen re'yinle icihad et".³⁹ Bu rivayette, Kur'an ve sünnet bilgisinin yanına alimlerin üzerinde icma ettiği bilgi de eklenmiştir. Bu haliyle re'yın alanı iyice sınırlanmıştır. Burada da re'y, hazır ve mevcut bilginin karşıtı olarak kullanılmıştır.

3. İbn Abbas şöyle demiştir: "Allah'ın Kitab'ında olmayan ve Resulullah'ın sünnetinde geçmeyen bir re'y ihdas eden kimse Allah ile karşılaştığında ne olacağını bilmiyor demektir".⁴⁰ Burada re'y sünnet ile birlikte Kur'an'ın karşıtı olarak kullanılmıştır.

4. Rivayete göre İbn Abbas'a bir şey sorulduğunda, Allah'ın Kitab'ında varsa onu söylerdi; yoksa Resulullah'tan geleni derdi; bunlarda yoksa Ebu Bekir ve Ömer'den nakledileni kabul ederdi. Hiçbirinde yoksa, re'yiyle icihad ederdi.⁴¹ Bu rivayet, Hz. Ömer'in Kadi Şureyh'e tavsiyesi ile uyum içindedir. Bu rivayetten bilgi, ilim, nass bulunduğu, re'ye yer olmadığı anlaşılmaktadır. Dikkat edilirse, Hz. Peygamber'in döneminde re'y, Kur'an ve sünnetten sonra geliyordu. Daha sonraları re'yın alanı biraz daha daralmış, ona sahabenin sünneti veya icmasının ardından yer verilmiştir. Ancak sahabe döneminde bu hiyerarşinin olduğu gibi korunduğunu söylemek zordur. Zira Kur'an ve sünnetten sonra re'yini ortaya koyan sahabiler bulunduğu gibi, başka sahabilerin hükümlerinden sonra re'yine başvuran sahabiler de bulunmaktadır.

5. Mesruk b. el-Ecda'a (ö. 63/682) bir mesele sorulduğunda "bilmiyorum" derdi. "Bize re'yinle kıyas et!" dendiğinde "ayağımın kaymasından

38 İbn Abdilberr, *Câmiu beyâni'l-ilm*, II, 1204.

39 İbn Abdilberr, *Câmiu beyâni'l-ilm*, II, 847.

40 Hatib el-Bağdadi, *el-Fakih ve'l-mütefakih*, I, 458.

41 İbn Abdilberr, *Câmiu beyâni'l-ilm*, II, 849.

korkuyorum" derdi.⁴² Bu rivayet, geçmişten nakledilen herhangi bir bilgi bulunmadığında re'yin kullanılmasına karşı aşırı çekimserliği yansıtmaktadır. Bunun özellikle ehl-i hadisin yaklaşımı olduğunu belirtmeliyiz. Bununla birlikte re'yin kullanımını diğer örneklerle uyum içindedir.

6. Şa'bî (ö. 103/712) şöyle der: "Sana Muhammed'in ashabından bir şey naklettiklerinde onu al! Sana re'yleriyle bir şey dediklerinde ona bevet!"⁴³ Bu rivayet re'ye karşı tavrın ne kadar sertleştiğini ifade etmektedir. Ancak yine de böyle bir tavrın sonradan ortaya çıktığını söylemek zordur. Bunun izleri sahabe döneminde, hatta Hz. Peygamber'in hadislerinde görülmektedir. Bununla birlikte ehl-i hadisin ortaya çıkışıyla re'yin eleştirilmesindeki üslup sertleşmiştir.

Bu rivayette re'yin karşısında sahabenin söz ve fillerine vurgu yapılmıştır. Böyle olmakla birlikte re'y yine de hazır ve mevcut bilginin karşısında zihni istidlali ifade etmektedir.

7. Rivayete göre Ebu Seleme b. Abdirrahman, Hasan el-Basrî'ye (ö. 110/728) şöyle der: "İnsanlara verdiğin fetvalar, senin işittiğin şeyler midir yoksa senin re'yin midir?". Hasan el-Basrî bu soruya "İnsanlara verdiğimiz her fetvayı işitmişizdir; biz bu fetvaların insanların kendi re'yelerinden daha hayırlı kabul ediyoruz" şeklinde cevap vermiştir.⁴⁴ Bu rivayette re'yin karşısında sarih bir tabir kullanılmamıştır, ancak "işitme" ifadesi re'yin karşısında ne olduğunu göstermektedir. Buna göre re'yin karşısında Kur'an ve sünnet bilgisi dahil geçmişte otoritelerin verdiği her türlü fetva bulunmaktadır. Bu haliyle re'yin muhtevası yukarıdaki örneklerle uyum içindedir.

8. Süfyan es-Sevrî (ö. 161/778) şöyle der: "Din ancak âsâr ile kaimdir, re'yle değil! Din ancak âsâr ile kaimdir, re'yle değil! Din ancak âsâr ile kaimdir, re'yle değil!"⁴⁵ Daha önceki örneklerde Kur'an ve sünnetin, ayrıca yalnız olarak sünenin re'yin karşısında kullanıldığını görmüştük. Burada ise re'y, âsârın karşıtı olarak kullanılmıştır. Böyle olsa da re'yin içeriği aynı şeyi yansıtmaktadır.

Değerlendirme

1. Hz. Peygamber'in hadislerinde görülen re'y-İlim; re'y-Kur'an ve sünnet ikilemi aynı şekilde sahabe ve tabiun sözlerine de yansımıştır. Dolayısıyla sonradan ifade edilen re'y-sünen vb. ikiliklerin temeli tâ ilk dönem

42 Hatib el-Bağdadi, *el-Falâh ve'l-mütefakkih*, I, 458.

43 Hatib el-Bağdadi, *Şerefu ashâbi'l-hadis*, s. 74.

44 İbn Abdilberr, *Câmiu beyâni'l-İlm*, II, 856.

45 Hatib el-Bağdadi, *Şerefu ashâbi'l-hadis*, (thk. Mehmet S. Hatipoğlu), Ankara, 1991, s. 6.

de bulunmaktadır. Bu durum, mezkur karşıtlıkların kullanılmasında bir uyumun ve sürekliliğin bulunduğunu göstermektedir.

2. Hadislerde söz konusu olan re'y-İlim; re'y-Kur'an ve sünnet ikiliği, sonraları re'y-sünen; re'y-Kur'an, sünnet, insanların icması; re'y-geçmişte verilen fetvalar; re'y-âsâr; re'y-sahabe söz ve fiilleri şeklinde ifade edilmiştir. Her ne olursa olsun bütün durumlarda re'y, hazır ve mevcut bilginin karşısında zihni istidlal anlamına gelmektedir.

3. Re'y her zaman aynı anlamda kullanılsa bile zamanın geçmesiyle birlikte alanının daraldığı görülmektedir. Başta Kur'an ve sünnette olmayan bilgiyle sınırlı olan re'y, sonraları sahabe ve tabiun otoritelerine ait hüküm ve fetvalarla tekrar kayıtlanmıştır.

4. Re'ye karşı olumsuz tavırlar, sert ifadeler ehl-i hadis-ehl-i re'y çerçevesinde ortaya çıkmıştır. Bu durum, re'yin "zihni istidlal" şeklindeki anlamını sonradan kazandığını veya re'y kelimesinin kendisinin sonradan ortaya çıktığını göstermez. Ancak burada bizi ilgilendiren nokta re'yin ihtiva ettiği anlamdır. Bu anlam da tarihte kullanılan her türlü rivayette aynı muhtevaya işaret etmektedir.

Buraya kadar hadisler dahil ilk dönem literatürde re'y ve İlim kelimesinin nasıl kullanıldığını görmüş olduk. Şimdi Bravmann'ın bu konudaki değerlendirmelerini inceleyebiliriz.

Bravmann'a Göre İlim ve Re'y Kavramları

Bravmann'a göre Kur'an ve sünnetten sonra İslam hukukunun en meşhur kaynağı re'ydir. Çoğu kere ictihadu'r-re'y olarak ifade edilen bu kavram "Hukukçunun bağımsız, kişisel muhakemesi", diğer bir ifadeyle "görüşü" anlamına gelmektedir. Schacht, ictihadu'r-re'y ile ilgili temel kaynağın Hz. Peygamber'le Muaz b. Cebel arasında geçen mükaleme olduğunu söyleyerek şunu ifade etmiştir: "Goldziher, bu rivayetin geç kaynaklı oluşunun nedenlerini ortaya koymuştur".⁴⁶ Schacht ayrıca Goldziher'in vardığı sonuçları destekleyen başka argümanlar da ileri sürmüştür. Goldziher aynı zamanda Hz. Ömer'in re'yin kullanımıyla ilgili kadılarına yaptığı tavsiyeyi de⁴⁷ uydurma kabul etmiştir.⁴⁸

46 Bravmann, *The Spiritual Background of Early Islam*, Leiden, 1972, s. 177.

47 Mesela, Hz. Ömer'in Ebu Musa el-Eş'ari'ye gönderdiği mektup için bkz. Darekutni, *es-Sünen*, Beyrut, 1993, IV, 206; Beyhaki, *es-Sünenü'l-kübrâ*, X, 115; Zeylei, *Nasbu'r-râye*, IV, 137; İbn Kayyim, *İ'lâmu'l-muvaldîn*, I, 91. Hz. Ömer'in Kâdi Şureyh'e gönderdiği mektup için bkz. Nesâfi, *Adâbu'l-kudât*, 11; Darîmî, *es-Sünen*, Beyrut, ts. , I, 60; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakâih ve'l-mütefakih*, I, 421; İbn Abdilber, *Câmü beyânü'l-İlm*, II, 846.

48 Bravmann, *Early Islam*, s. 177. İmtiyaz Ahmed'e göre de Goldziher, İlim ve re'y kelimeleri birbirine zıt olduğu için İslam'ın ilk döneminde re'yin kullanıldığını inkar etmiştir. Bkz. *Delâilü't-tevsîk*, s. 140.

Goldziher ve Schacht'ın re'yle ilgili bu takdimlerinden mezkur rivayetlerin sonradan ortaya çıktığı kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Onlara göre teknik anlamda re'yin ilk dönemde kullanılması söz konusu olamaz. Bu kullanım daha sonraki hadis-re'y tartışmalarının rivayetlere yansımından ibarettir. Goldziher, bu durumu desteklemek için II. asrın hukukçularının (mesela Said b. el-Müseyyeb ve Ata b. Ebi Rabah) ilim ve re'y terimlerini birbirine karşıt bir şekilde kullandıklarını ileri sürmüştür.⁴⁹

Gerçekten ilim-re'y karşıtlığı geç dönemde ortaya çıkan bir şey midir yoksa kadim Arap düşüncesinde bu karşıtlığı bulmak mümkün müdür? Dolayısıyla ilim-re'y karşıtlığının geç dönemlerde ortaya çıkmasına dayanarak Hz. Peygamber'e atfedilen rivayetleri uydurma kabul etmek sağlıklı bir düşünce midir? Daha önce ortaya koyduğumuz örnekler, bunun İslam'ın ilk döneminde mevcut olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte bir oryantalist olan Bravmann'ın görüşleri de dikkat çekmektedir ve incelenmeye değerdir.

Bravmann'ın bu konuda diğer oryantalistlerden farklı düşündüğünü vurgulamak gerekmektedir. Ona göre İslam'ın ilk döneminde herhangi bir yönetici veya hukukçunun geçmişten kendisine aktarılan bir pratik ya da kural -ki geçmişten aktarılan bu şeyler *ilm* olarak ifade ediliyordu- olmadığı durumlarda kendi muhakemesine, yani re'ya başvurması hayli muhtemeldir. Zira teknik anlamda ilim ve re'y karşıtlığı İslam'ın ilk dönemiyle ilgili tarihsel olaylara dair rivayetlerde geçmektedir. Bravmann'ın "tarihsel olaylara dair rivayetler" ifadesi önem arz etmektedir. Çünkü tarihsel olaylara dair rivayetler fikhî ve kelamî herhangi bir tartışmayla alakalı değildir. Dolayısıyla tarihsel rivayetler sahih bir zihniyeti yansıtmaktadır. Bravmann bu noktada Taberî'den naklettiği bir alıntıya yer verir:

"Amr b. el-Âs yardım istemek maksadıyla Ömer'e bir mektup yazarak şöyle dedi: 'Ben zorlu bir harbe girişeceğim ve senin için saklanmış şehirleri alacağım. Görüşün nedir?'. Amr, Ömer'e böyle yazınca Ömer, Amr'ın sadece bir ilme (bilgiye) göre hareket etmek istediğini anladı".⁵⁰

Bravmann'a göre Amr, yaşadığı problemle ilgili zihninde geçmişten bir rehber, yani ilim (bilgi) bulamayınca halifenin kişisel görüşünü sormak zorunda kalmıştır. Bu metinde re'y kelimesi sadece Amr'ın ricasında değil, aynı zamanda Hz. Ömer'in ilim kelimesini kullanmasında da güçlü bir şekilde vurgulanmaktadır. Bu rivayette tarihsel bir olayı tavsif ederken kullanılan re'y terimi, re'yin ilk dönemde teknik anlamda kullanıldığına dair rivayetlerin sahih niteliğini de ispat etmektedir. Çünkü bu rivayet Goldziher'in Muaz b. Cebel ve Hz. Ömer'in kadılarına re'y kullanımıyla ilgili tavsiyesinde

49 Bravmann, *Early Islam*, s. 177.

50 Bkz. Taberî, *Tarihü'l-umem ve'l-mulûk*, Beyrut, 1987, IV, 433.

ileri sürdüğü gibi ehl-i re'y tarafından uydurulabilecek bir rivayet değildir. Burada tamamen tarihsel bir olay söz konusudur ve ilim-re'y terimleri birbirine karşıt olarak ve teknik-terminolojik anlamında kullanılmışlardır.⁵¹

Bravmann, Muaz b Cebel rivayetinde geçen re'yin İbn Sa'd'ın naklettiği aşağıdaki rivayette geçen re'y ile aynı anlama geldiğini vurgulamıştır. Bu rivayet şöyledir:

"Muhammd b. Sîrîn şöyle der: Hz. Peygamber'den sonra bilmediği şeylerden dolayı Ebu Bekir'den daha fazla korkan; Ebu Bekir'den sonra da Ömer'den daha fazla korkan biri yoktur. Ebu Bekir bir meseleyle karşılaştığında şöyle derdi: Allah'ın Kitab'ında ve sünnette bir şey yoksa, *re'y*imle icthad ederim. İsalet edersem Allah'tandır. Hata edersem bendendir, bu yüzden Allah'tan da mağfiret dilerim".⁵²

Bu rivayetdeki Kitab, sünnet ve re'y şeklindeki sıralama dikkate alınırsa Muaz b. Cebel rivayetindeki sıralama ile tamamen paralel olduğu görülecektir.

Bravmann'a göre Amr b. el-Âs-Hz Ömer rivayeti Taberî tarafından nakledilen başka bir rivayetle -burada ilim kelimesi açık bir şekilde kullanılmasa da- uyum içindedir. Bu rivayet şöyledir:

"Muhammed b. Mesleme hemen döndü, azığı bitmiş olduğu halde Medine'ye yaklaştı. Bitkin bir halde Ömer'in huzuruna girdi. Ona durumu haber verdi: Ömer 'onu Sa'd (b. Malık)'den kabul etseydin ya!'. dedi. Muhammed b. Mesleme 'isteseydin bunu bana yazardın veya bu konuda bana izin verirdin' dedi. Bunun üzerine Ömer şöyle dedi: *Re'y* bakımından insanların en kamili, yanında amirinden bir talimat olmadığı zaman *re'yi* ile hareket eden veya re'yini belirten, nakilde bulunmayan kimsedir".⁵³

Bu rivayetten anlaşıldığına göre Hz. Ömer'in valisi Muhammed b. Mesleme'ye hiçbir emir verilmemiştir. Böyle olmasına rağmen Hz. Ömer onun kişisel muhakemesini, yani re'yini kullanmasını istemektedir. Dolayısıyla bu tarihsel olayla ilgili rivayet Muaz b. Cebel-Hz. Peygamber ve Amr b. el-Âs-Hz. Ömer rivayetleriyle tam bir uzlaşma içindedir. Bununla birlikte Bravmann'a göre Muhammed b. Mesleme-Hz. Ömer rivayetini Amr b. el-Âs-Hz. Ömer rivayetine bağlayan başka bir özellik daha bulunmaktadır. O da "kâle bihî, yani kâle bi'l-hazmi-re'yi" formunda nakledilen ifadedir. Bu ifade Amr b. el-Âs-Hz. Ömer rivayetinde geçen "arafe (Ömer) enne Amren lem yekul illa bi-ilmin" formuyla mukayese yapılmalıdır. Birinde "kâle bi"den sonra ilim kelimesi; birinde ise "kâle bi"den sonra re'y kelimesi gelmiştir. "Kâle"nin re'yle birlikte bu şekilde kullanımı hadîs literatüründe

51 Bravmann, *Early Islam*, s. 178-179.

52 Bravmann, *Early Islam*, s. 177.

53 Bravmann, *Early Islam*, s. 179.

bolca bulunmaktadır. Bu durum re'yin usûl-i fıkhındaki teknik anlamıyla kullanıldığını göstermektedir.⁵⁴

Mesela Buharî'de kaydedilen şu iki rivayet bu açıdan dikkat çekmektedir:

"Bizler Resulullah zamanında temettu' haccı yaptık, bunun hakkında ayet de inmiştir. Bir adam da kendi re'yi ile dilediği şeyi söyledi -kâle reculun bi-re'yihî mâ şâe-".⁵⁵

"Hz. Peygamber 'Gerçekten biz sana Kitab'ı insanlar arasında hükmetmek için hak ile indirdik'⁵⁶ ayetinden dolayı re'y ile de kıyas ile de söz söylemezdi -ve lem yekul bi-re'yin-".⁵⁷

Dolayısıyla "kâle" fiilinin re'y veya ilim kelimeleriyle birlikte kullanımı bunların düzenli bir şekilde baştan beri var olan hukukî birer terim olduklarını göstermektedir. Bu nedenle yukarıda nakledilen tarihsel olaylardan bahseden metinler, ilim ve re'y kelimelerinin teknik anlamda kullanıldığının önemli delilleridir.

Bundan daha önemli bir delil, Taberî'den "amile bi'l-hazmi ev kâle bihi" şeklinde nakledilen ve burada geçen "hazm" kelimesinin re'y ile aynı anlamda olmasıdır. "Hazm" kelimesine yüklenen böyle bir anlam hem metnin bağlamından hem de "men iza lem yekun ahdun..." ifadesinin kullanılmasından çıkmaktadır. Aynı zamanda *Kitabu'l-eğânî* de nakledilen başka bir metin de bunu desteklemektedir. Bu metinde Emevî halifeleri şöyle tevsif edilmektedir:

"Onlar gündüz re'y ve kararlarıyla (hazm) hareket ederler; geceleri ise secdeyle ihya ederler".⁵⁸

Bu rivayette *re'y* ve *hazm* kelimelerinin aynı anlama geldiği açıktır. Aslında bu rivayetlerde *hazm* kelimesinin geçtiğinin vurgulanması *re'y* kelimesinin geçtiği rivayetlere kuşkuyla yaklaşmaları ikna etmek içindir. Çünkü *re'y* kelimesinin geçtiği rivayetleri, bu kelimenin varlığından dolayı uydurma kabul edebilecek kişiler bulunmaktadır. Ancak aynı şeyi *hazm* kelimesi için söylemek mümkün değildir. Zira *hazm* kelimesi pek fazla kullanılmayan ve dikkat çekmeyen bir kavramdır. Bununla birlikte *re'yin* muhtevasıyla *hazmın* muhtevası örtüşmektedir. *Re'y* kelimesi kullanılmazsa da *hazm* kelimesinin varlığı *re'yin* ifade ettiği şeyin de var olduğunu ortaya koymaktadır.

54 Bravmann, *Early Islam*, s. 179-180.

55 Buharî, Hacc, 36.

56 Nisâ, 105.

57 Buharî, İ'tisâm, 8.

58 Bravmann, *Early Islam*, s. 180.

Bravmann, yukarıdaki örneklerin aşağıda kaydedilen Hz. Ömer-Halid b. Velid rivayetiyle de mukayese edilmesini belirtmektedir:

“... (Halid b. Velid şöyle der:) Şayet halifenin emrinin bulunmadığı bir durumla karşı karşıya gelirse en uygun görüşe ulaşmak için aklımızı kullanmayı (nerâ, yani re'yi kullanmak) ihmal etmeyeceğiz ve ardından buna göre hareket edeceğiz”.⁵⁹

Bu rivayet de herhangi bir bilgi bulunamadığı durumlarda verilecek kararlar için re'y kelimesinin kullanıldığını ortaya koymaktadır. Bravmann'a göre Hz. Ömer'le ilgili başka bir rivayet bunu desteklemektedir. Bu rivayet şöyledir:

“İbn Abbas'tan şöyle nakledilmektedir: Ömer, Kadisiye fethedilince oranın ehliyle anlaşma yapmıştı. Şam da fethedilince ora halkıyla anlaşma yapmıştı. Ömer insanlara şöyle dedi: Toplanınız ve Allah'ın Kadisiye ve Şam halkına ganimet vermesi konusunda *ilmânizi* getiriniz! Ömer ve Ali'nin re'yleri, diğerlerinin Kur'an'ın öğütüne dayandıkları konusunda birleşti. Onlar Haşr suresinin 7. ayetini okuyup onu 8. ayetiyle tefsir ettiler... Ömer, buna uygun olarak humusu (beşte biri) taksim etti. Ömer ve Ali bu konuda aynı görüşte birleşti. Bundan sonra müslümanlar buna göre hareket ettiler”.⁶⁰

Bu rivayette *ilm* kelimesi “Fahdırû ilmekum” hem re'yin karşıtı bir anlamda kullanılmış hem de hukukî bir prensip olarak İslam'ın ilk döneminde pratize edilen somut bir yöntemi ifade etmiştir. Aşağıdaki rivayette ise yukarıdaki kalıpsal ifadeye benzer bir şekilde re'y kelimesi *ilm* kelimesinin “Fahdırû er-re'ye” yerine kullanılmıştır. Bu rivayet şöyledir:

“Ömer yola çıktı, Sirar adlı su bulan bir yerde konakladı. Orada askeri topladı. İnsanlar onun devam edip etmeyeceğini bilmiyordu. Ömer insanları namaza çağırды. Onlar da toplandı. O da durumu onlara haber verdi. Sonra insanların diyeceği şeyi bekledi. İnsanlar da 'yürü, biz de seninle yürüyeceğiz' dedi. Ömer de onların *re'yine* katıldı. Onları re'ylerinden tatlılıkla çıkarıncaya kadar terketmeyi hoş karşılamadı. Ardından şöyle dedi: 'Hazırlanın! -onlar da hazırlandı-. Sizden bundan daha uygun bir re'y gelene kadar yürüyeceğim'. Sonra re'y ehlini çağırды. Sahabe ve Araplar arasında meşhur olan insanlar toplandı. Ömer onlara şöyle dedi: 'Re'ylerinizi getirin! Ben yürümeyi (ilerlemeyi) düşünüyorum'. Onlar bir araya geldi ve onun ashabdan birini (ordu komutanlarından biri) göndermesi ve kendisinin yürümeyip kalması konusunda icma ettiler”.⁶¹

59 Bkz. Taberî, *Tarihu'l-umem ve'l-mulûk*, IV, 95.

60 Bkz. Taberî, *Tarihu'l-umem ve'l-mulûk*, IV, 445.

61 Bkz. Taberî, *Tarihu'l-umem ve'l-mulûk*, IV, 303.

Dikkat edilirse "Ahdürü ilmekum" ifadesindeki ilim kelimesi re'yin karşıtı olarak; "Ahdürü er-re'ye" ifadesindeki re'y kelimesi ise ilmin karşıtı olarak kullanılmıştır. Zira birincisinde ilmin içeriği Kur'andan getirilen delillerle doldurulmuştur. Yani ilim var olan bir kurala atıfta bulunmaktadır. İkincisinde ise böyle bir delil bulunmadığı için re'ye başvurulmuştur. Yani mevcut bir kural olmadığı için görüş bildirilmiştir. Bravmann'a göre her iki kelime de teknik anlamda kullanılmıştır. Böyle bir karşıtlık içinde kullanılmaları da teknik anlamlarını desteklemektedir.

Ayrıca ilim ve re'y kelimeleri burada hem hukukî hem de hukukî olmayan konuları ifade etmek için kullanılmıştır. Yukarıda kullanılan ilim kelimesi hukukî tabiatı olan bir konuya, yani humusa (ganimetin beşte biri) atıfta bulunmaktadır. Re'y kelimesi ise hukukî niteliği bulunmayan bir konuya atıfta bulunmaktadır. Re'y kelimesi yönetimle ilgili (askerî) bir konu için kullanılmıştır. Bununla birlikte yönetimle ilgili ortaya çıkan problemi çözmek için temel bir ilke olarak re'yin kullanılması onun ilk dönemdeki varlığının önemli bir kanıtıdır. Bravmann buradan şöyle bir sonuca ulaşır: Goldziher ve Schacht tarafından Muaz b. Cebel-Hz. Peygamber'le ilgili rivayetin sahihliğini inkar etmek için re'yin ilk dönemde kullanılmasına dair ortaya atılan şüpheler ispat edilmemiştir.⁶²

Bravmann ayrıca başka bir noktaya dikkat çeker. Ona göre ilim ve re'y kelimeleri Hz. Ömer veya yakın arkadaşları tarafından ansızın ortaya atılmış değildir. Arap zihninin ilk dönemde bu tür ilkelere önemli ölçüde aşına olduğu bilinmektedir. İlim ve re'y kelimeleri, Hz. Peygamber'in vefatı üzerine Hassan b. Sabit tarafından dile getirilen bir mersiyede teknik bir karşıtlık içinde kullanılmıştır:

"Müslümanların yapması gereken şeyler onun eliyle amacına ulaşmıştır; ilim hapsedilmemiştir (gözdürüldü edilmemiştir); re'y de çürütülememiştir".⁶³ (Yani müslümanlar, Hz. Peygamber'in ilmine sığınmışlardır. Çünkü onunla birlikte hapsedilen bir ilmin ve münker bir re'yin bulunması mümkün değildir. Buradan şu ortaya çıkıyor: Hassan, ilimle Hz. Peygamber'in hadislerini; re'yle sahabenin şahsî görüşlerini kastetmiştir.⁶⁴)

Bravmann'a göre bu şiir İslam kaynaklı ve İslam'ın yükseliş dönemine takaddüm etse bile mezkur iki terim ile onların temsil ettiği Arap karakterinin gerçek yapısına güçlü bir şekilde imada bulunmaktadır.⁶⁵

Bravmann son olarak ilim ve re'y terimleri arasındaki dikkat çekici ilişkiye dair başka bir örnek üzerinde durur. Bu örnekte re'y yerine icthad

62 Bravmann, *Early Islam*, s. 184.

63 Bravmann, *Early Islam*, s. 185.

64 İmtiyaz Ahmed, *Detâilü't-tevsîlî'l-mübekker*, s. 141.

65 Bravmann, *Early Islam*, s. 185.

kelimesi kullanılmıştır. Ona göre re'y aynı zamanda ictihad olarak da adlandırılmaktadır. Bu rivayet şöyledir:

“(Hasan el-Basrî) şu ayeti okudu: ‘Davud’u ve Süleyman’ı da (an!). Hani onlar ekin hakkında hüküm veriyorlardı. Bir grup insanın koyun sürüsü, geceleyin başıboş bir vaziyette bu ekinin içine dağılıp zarar vermişti. Biz onların verdikleri hükmü görüp bilmekte idik. Onun bu hükmünü Süleyman’a biz anlatmıştık. Zaten biz her birine bir hüküm, bir ilim vermiştik’.⁶⁶ Hasan el-Basrî dedi ki: Süleyman hükme muvafakat etmesinden dolayı Allah’a hamdetti. Davud’u da kınamadı. Allah bu iki peygamberin işlerini zikretmemiş olaydı, elbette ben kadıları helak olmuş olarak görürdüm. Yüce Allah Süleyman’ı ilmi sebebiyle övdü; Davud’u da ictihadi sebebiyle mazur gördü’.⁶⁷

Bravmann’a göre burada ilim ve ictihad (yani re'y) kelimeleri teknik anlamda kullanılmıştır. Ayette Hz. Süleyman hukukî ve teknik anlamıyla ilmin ustası olarak; Hz. Davud ise ilme ilave olarak ictihadın (yani re'yin) ustası olarak nitelenmiştir. Daha da önemlisi Hz. Süleyman ilmi kullandığı için övülmüş; Hz. Davud da ictihad yaptığı için mazur görülmüş, kınanmamıştır. Onun kınanmaması aslında güçlü bir şekilde övüldüğünü ifade etmektedir.⁶⁸

Sonuç

Bu çalışmada ilim ve re'y kavramlarının hadisler dahil ilk dönem literatürde nasıl kullanıldığını incelemiş bulunuyoruz. Buna göre ilim ve re'y kavramları hadis dahil sahabe ve tabiuna dair rivayetlerde aynı anlamı ifade etmektedir. Re'y'in karşısında bazen Kur'an-sünnet bilgisi, bazen ilim, bazen yalnızca sünen, bazen âsâr, bazen de sahabenin söz ve filleri kullanılmıştır. Bununla birlikte hepsinde ortak olan anlam, ilim, sünen, âsâr gibi kavramların hazır ve mevcut bilgiye; re'y'in de bu bilgilerin olmadığı durumlarda başvuru olan zihni istidlale işaret etmesidir.

Ayrıca bu çalışmada Bravmann'ın Goldziher ve Schacht'ın re'yle ilgili iddialarına nasıl cevap verdiği de araştırılmıştır. Bu iki oryantalisteye göre İslam'ın ilk döneminde re'y kelimesi teknik ve terminolojik anlamda kullanılmamalıdır. Öyle ise Muaz b. Cebel-Hz. Peygamber mükalesine yansıyan re'y, ictihad gibi terimler sonraki neslin, yani ehl-i re'y'in uydurması kabul edilmelidir.

66 Enbiyâ, 78.

67 Buharî, Ahkâm, 16.

68 Bravmann, *Early Islam*, s. 188.

Ancak Bravmann, bu iddiaya itiraz etmiş ve ispatlanamadığını ileri sürmüştür. Kendi iddiasını ise tarihî olaylardan bahseden rivayetlere, bir şiire ve bir ayete dayandırmıştır. Ona göre tarihî olaylardan bahseden rivayetlerde ilim ve re'y kelimesi birbirine karşıt olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda ilim, mevcut olan, var olan bir hükme, kurala, örneğe; re'y ise mevcut bir hükmün, kuralın olmadığı durumlarda bağımsız, kişisel muhakemeye işaret etmektedir.

İlim ve re'y kelimelerinin bu şekilde kullanımı Hassan b. Sabit'ten nakledilen şiirde de aynen geçmektedir. Bu şiirin Bravmann'a göre ayrı bir anlamı vardır. Çünkü şiir Hz. Ömer ve yakın arkadaşlarıyla ilgili rivayetlerde geçen ilim ve re'y karşıtlığının o dönemde icad edilmediğini göstermektedir. Ona göre bu şiir ilim ve re'y karşıtlığıyla ilgili köklü Arap zihniyetini de yansıtmaktadır.

Kur'an'da geçen Hz. Süleyman ve Hz. Davud kıssası da ilim ve ictihadın teknik anlamda karşıt oluşlarıyla ilgili güzel bir örnek niteliğindedir.

Bütün bunları birlikte düşündüğümüzde ilim, re'y ve ictihadla ilgili ilk dönem metinlerde var olan anlayışın daha sonraki ehl-i hadîs ve ehl-i re'y gibi grupların birbiriyle çatışmasını yansıtan bir anlayış olmadığı ortaya çıkmaktadır. Tarihî olaylardan bahseden rivayetlerde geçen, şiirde zikredilen ve Kur'an'da söz konusu olan ilim-re'y veya ilim-ictihad karşıtlığı Muaz b. Cebel-Hz. Peygamber rivayetinde geçen Kur'an, sünnet-re'y, ictihad karşıtlığını desteklemektedir. Buna göre Muaz b. Cebel rivayetinde re'ye yapılan vurgu aslında ilk dönem müslüman toplumlarında var olan bir olgudur.

حوار مع الأستاذ الدكتور محمد خيرى قيرباش أوغلو

حول قضايا السنة و علومها

و موجز سيرة ذاتية له

بقلم د. محمد بيلن*

بسم الله الرحمن الرحيم

موجز سيرته

ولد محمد خيرى قيرباش أوغلو في اليوم الأول من الشهر السادس سنة ألف و تسعمائة و أربع و خمسين في مدينة مانيسا - تقع في غرب تركيا بقرب من مدينة إزمير-. بعد اتمام الدراسة الثانوية بدأ دراسته العليا في كلية الالهييات بجامعة أنقرة. تخرج في كلية الالهييات سنة ألف و تسعمائة و ثمان و سبعين و بعد تخرجه في الكلية صار معيداً في قسم الحديث و علومها و حصل على درجة الدكتوراه في نفس الجامعة سنة ألف و تسعمائة و ثلاث و ثمانين برسالته التي عنوانها "إشكالية صفات الله عند أهل الحديث". درّس علوم الحديث و السنة في جامعة الإمام محمد بن سعود الإسلامية لمدة سنتين و نصف سنة (1985-1987). ثم رجع إلى تركيا في سنة ألف و تسعمائة و سبع و ثمانين و حصل على درجة الأستاذ المشارك في نفس السنة. وعمل مستشاراً في رئاسة الشؤون الدينية لمدة سنة (1988-1989). صار محمد خيرى قيرباش أوغلو أستاذاً سنة ألف و تسع مائة و تسع و تسعين و هو الآن يواصل أعماله الأكاديمية في كلية الالهييات بجامعة أنقرة.

لم يكتب الأستاذ الدكتور محمد خيرى قيرباش أوغلو بالتدريس و التعليم فقط بل اشتغل بنشر مجلات أكاديمية متعددة. و كان عضواً لهيئة التحرير و معاون رئيس هيئة التحرير في "مجلة البحوث الإسلامية" عشر سنوات. ثم بدأ مع أصدقائه بنشر مجلة "الإسلاميات" سنة ألف و تسعمائة و ثمان و تسعين و هو رئيس هيئة التحرير.

مؤلفاته

1- الكتب:

1.1- الكتب المؤلفة:

- 1- السنة في الفكر الإسلامي - مقارنة نقدية
- 2- علوم الحديث في الفكر الإسلامي
- 3- المنهجية الجديدة البديلة لعلوم الحديث

*الأستاذ المساعد بكلية الالهييات بحمامة حجلة، ديار بكر تركيا

- 4- الجمع بين الصلاتين
- 5- دور الإمام الشافعي في صياغة الفكر السُّني
- 6- شرح إثنيْن و خمسين حديثاً (إثنان و خمسون بلاغا من السنة إلى عصرنا)

2.1-التحقيقات:

- 1- كتاب الباهر في حكم النبي بالباطن و الظاهر لجلال الدين السيوطي. دار السلام القاهرة 1987.
- 2- كتاب البرهان في بيان حقيقة القرآن لابن قدامة المقدسي. مكتبة المعارف الرياض.

3.1-الترجمات :

- 1- ترجمة كتاب *Islam and Modernity* للعالم الباكستاني د. فضل الرحمن بالاشتراك مع ألب أرسلان آجيق كنج من الإنجليزية إلى اللغة التركية
- 2- ترجمة كتاب تأويل مختلف الحديث لابن قتيبة من العربية إلى اللغة التركية
- 3- ترجمة كتاب أثر الحديث الشريف في اختلاف الأئمة الفقهاء لمحمد عوامة من العربية إلى اللغة التركية
- 4- ترجمة بعض الرسائل لابن سينا من العربية إلى اللغة التركية

2-البحوث و المقالات

2.1 في المجلات المحكمة

- 1- مشروع عبد الله أحمد نعيم في تجديد الشريعة، مجلة الإسلاميات 1998
- 2- دور الإمام الشافعي في العلوم الإسلامية، مجلة الإسلاميات 1999
- 3- أرض خصبة للإستغلال: الروايات الحديثية ، مجلة الإسلاميات 2000
- 4- نقد الأحاديث في مسألة نزول عيسى عليه السلام من السماء، مجلة الإسلاميات 2000
- 5- النزعة اليسارية في الدراسات المعاصرة للسيرة المحمدية ، مجلة الإسلاميات 2002
- 6- مدى إمكانية التذيين اعتمادا على كتب "علم الحال(المبادئ الإسلامية)" ، مجلة الإسلاميات 2002
- 7- العنف الموهوم و المصق بالإسلام : حد الارتداد و الرجوع، مجلة الإسلاميات 2002
- 8- إشكالية العلوم الإسلامية ، مجلة الإسلاميات 2003
- 9- الإلتمان جيد و الإستخانة أجيء-اتركوا الدفاع عن التراث لأهله ، مجلة الإسلاميات 2004
- 10- الفكر الإسلامي التجديدي: هل هو بشارة أم مغامرة؟ ، مجلة الإسلاميات 2004
- 11- نظرة عامة إلى "أهل السنة" - طريق دال على نظرة نقدية إلى "أهل السنة"، مجلة الإسلاميات 2005
- 12- إمتناع دعم كلامي لمبادرة علمنة الإسلام - تحليل الغلط في عرض العلمانية بأنها من الإسلام، مجلة الإسلاميات 2005

2.2 في المجلات العلمية

- 1- الحركة التنصيرية في تركيا، مجلة الدعوة، 42-40/1066 ، رياض، 1986.
- 2- حاضر الإسلام في تركيا، مجلة الدعوة، 31-30/1069
- 3- اختلاف المسلمين حول حقيقة القرآن من جهة كونه كلام الله و كتاب البرهان في بيان حقيقة القرآن لابن قدامة المقدسي، مجلة الكلية الإلهيات بجامعة أنقرة، 444-427/28، 1986.
- 4- مصنفات أصحاب الحديث في العقيدة ، مجلة البحوث الإسلامية، 89-78/5، 1989.
- 5- حديث في الجهاد و شرحه، صحيفة رئاسة الشؤون الدينية، 25-3/364، 1989.
- 6- حديث في شروط الإسلام و شرحه، صحيفة رئاسة الشؤون الدينية، 27-3/359، 1989.

- 7- حديث في الصلاة و شرحه، صحيفة رئاسة الشؤون الدينية، 26-3/361، 1989.
- 8- حديث في الصوم و شرحه، صحيفة رئاسة الشؤون الدينية، 17-3/362، 1989.
- 9- حديث في التوحيد و شرحه، صحيفة رئاسة الشؤون الدينية، 26-3/360، 1989.
- 10- نظرات جديدة على مصطلح "أهل السنة"، مجلة البحوث الإسلامية، 79-71/1، 1986.
- 11- السنة بين التقليد و التجديد، مجلة المعرفة و الحكمة (Bilgi ve Hikmet)، 69-52/7، 1994.
- 12- نقد ترجمة تركية جديدة لمقدمة ابن خلدون، مجلة كلية الاهليات بجامعة أنقرة، 27/363-1985، 414.
- 13- أثر الرسالة للإمام الشافعي في علم الحديث، مجلة البحوث الإسلامية، عدد السنة، 1997، 2-1/3 ص. 87-99.
- 14- نظرة نقدية في قضية "الاسلام و حقوق الانسان"، مجلة تركيا الجديد (Yeni Türkiye)، 1998، 283-271/21.
- 15- الانتقادات الموجهة الى القرآن الكريم في قضية المرأة، مجلة البحوث الإسلامية، 4/5، 1991.
- 16- نقد التعريفات التقليدية للسنة و محاولة لتعريف السنة من جديد، مجلة البحوث الإسلامية، 1/5، 1991.
- 17- حقوق الانسان في ضوء القرآن، مجلة الفكر الليبرالي (Liberal Düşünce)، 2، 1997.
- 18- فيمن أنزلت سورة الماعون؟، مجلة العلم و الفن (İlim ve Sanat)، 1987/18.
- 19- هل المقدمة المكتوبة لمقدمة ابن خلدون سرقة؟ مجلة كلية الاهليات بجامعة أنقرة، 27/363-1985، 414.
- 20- مقارنة جديدة في تحديد مفهوم "المتشابهات"، مجلة العلم و الفن (İlim ve Sanat)، 15/72-1987، 79.
- 21- شرح التعريف الجديد للسنة، مجلة البحوث الإسلامية، 3/5، 1991.
- 22- حول نشأة مصطلح "السني"، مجلة البحوث الإسلامية، 27-25/6، 1988.
- 23- حول كتاب "آيات الشيطان"، صحيفة رئاسة الشؤون الدينية، 11-10/365، 1989.

و للأستاذ الدكتور محمد خيرى قيرباش أغلو أعمال علمية منشورة في مجلات متعددة سوى ما ذكرنا أعلاه و محاضرات ألقاها داخل تركيا و خارجها و له أيضا أوراق علمية مقدمة في مؤتمرات علمية، منها محلية و اقليمية ومنها دولية و لا يسعنا المكان أن نذكر كلها هنا.

الحوار

محمد بيلن: يا استاذي! أولا أريد أن أبدأ بسؤال " ما هي المشاكل حول السنة و الحديث خاصة بالنسبة للمشتغلين بعلم الحديث سواء كان أستاذًا جامعيًا أو طالبًا أو دارسًا خارج الجامعات؟ "

أ. د. محمد خيرى : هذا سؤال له أهميته البالغة و له أيضا أبعاد عديدة ؛ الفكرية و العملية و المنهجية و المعرفية و أما الأسئلة أو القضايا المطروحة التي تحيط بالسنة و علومها فلها خطورتها البالغة و أهميتها الحيوية بالنسبة لمستقبل الفكر الإسلامي و لمستقبل العالم الإسلامي أجمع. و ليس هناك أي مشكلة في الفكر الإسلامي المعاصر أو التقليدي إلا و خلفه أو وراءه مشكلة حديثة أو أمر يتعلق بالسنة و الأحاديث. و كناشط في مجال المجتمع المدني منذ صغره، لمست أن هناك حاجة ملحة لتناول هذه القضايا المتعلقة بعلم السنة و الحديث و لذا، بعد الحصول على درجة الدكتوراه، فكرت في هذا الموضوع بشكل مستمر و توقعت من أساتذتي في كليتنا أن يتطرقوا إلى مثل هذه الموضوعات و أن يتناولوا مثل هذه القضايا الهامة جدا بالنسبة لمستقبل السنة و علومها. و لكن مع الأسف الشديد بعد فترة

طويلة قضيتها بانتظار شديد رأيت أن الأمر يتوقف عليّ بالذات و شمرت عن عضدي و بدأت بدراسة الموضوع و توصلت إلى نتيجة أن مشكلات علوم السنة و الحديث ترتكز أو تتمحور على ثماني موضوعات رئيسية و هي أولاً: الإشكالية المفهومية أو اشكالية مفهوم السنة و ما تتضمن هذه الإشكالية من الموضوعات. ثانياً : مناقشات حول مكانة السنة في الإسلام قديماً و حديثاً. ثالثاً: ماهية السنة. هل السنة وحي أم اجتهاد أم ماذا؟ و رابعاً: مشكلة متعلقة بالمواد العلمية أو مصادر السنة المعرفية . و هي : القرآن بالدرجة الأولى و تليه السنة المتواترة أو السنة العملية و يليها الخبر الأحاد أو الخبر الأحادي و هناك مصادر غير اسلامية للمؤرخين المعاصرين للرسول صلى الله عليه و سلم. و أما المصادر الاسلامية الثلاثة فليس هناك أي مشكلة بالنسبة لثبوت القرآن و موثوقيته و كذلك الأمر بالنسبة للسنة المتواترة إذ ليس هناك أي مشكلة بالنسبة لموثوقيتها و للإعتماد عليها و لكن الأخبار الأحاد منذ القديم كان موضع النقاش و ان كان هناك شروط و معايير عديدة التي حددها العلماء لصحتها منذ القديم حتى القرن الراهن و لكن رغم هذه المحاولات لم يتوصل العلماء الى نتائج مرضية للجميع و لم يتفقا على قاسم مشترك أو أمر مجمع عليه بين المسلمين بجميع مذاهبهم و مدارسهم و اتجاهاتهم و لا تزال الروايات الحديثية أو المادة الحديثية موضع نقاش في العالم الإسلامي و خاصة في القرن العشرين بدأ من عهد جمال الدين الأفغاني و محمد عبده و رشيد رضا و وصولاً إلى يومنا هذا. و هذه المناقشات لم تنتج ثمرات مرغوبة فيها كما هو المتوقع و السبب في ذلك : أن هذه المناقشات كانت مطلقة من مواقف مذهبية متعصبة و دون ايجاد قواسم مشتركة منهجية . لأنه ما كان هناك أي منهج محدد و واضح للأطراف. كل واحد يتحدث عما يريد أو عما يتمناه و لكن لا يحس بحاجة إلى أن يدرس منهجية الآخرين - ان وجد - أو آراء الآخرين. و هناك أيضاً صراع بين النزعات السياسية أو الأيديولوجية. هناك مواقف ، كل يتبنى موقفاً دون تراجع عنه أو دون تساؤل حول مدى صحة هذا الموقف الفكري أو الأيديولوجي أو المنهجي . كل هذه الانتباسات و الملبسات جعلت الأجواء الفكرية في القرن الأخير ملوثة بتلوث الأفكار مسبقة و التعصب على القديم أو الجديد حيث أصبحت المناقشات غير مجدية و غير مفيدة . رغم هذه المناقشات الطويلة ابتداءً من عهد الإمام الشافعي مروراً بإبن قتيبة و وصولاً إلى هذا القرن نحن حائزون أمام الصورة التي نشاهدها اليوم رغم مضي قرون طويلة حيث أن القضايا التي كان يناقشها المسلمون طوال أربعة عشر قرناً لم يتغير لدرجة أن الأحاديث التي ناقشها المسلمون ثبوتاً أو دلالة منذ أربعة عشر قرناً لم يختلف عن الأحاديث المنتزعة عليها في القرن الحالي ، إذ هي نفس الأحاديث التي ناقشها العلماء في القرون الأولى . فإذا نظرنا مثلاً إلى الأحاديث التي هي موضع النقاش في كتاب *إبن قتيبة " تأويل مختلف الحديث"* أو كتاب *"اختلاف الحديث"* للإمام الشافعي و إذا قارنا هذه الأحاديث بأحاديث التي ناقشها ولا يزال يناقشها المسلمون اليوم من العلماء و المفكرين في العالم الإسلامي ابتداءً من أبي ربه في *"أضواء على السنة المحمدية"* مروراً بالمودودي و بالآخرين المعروفين في القارة الآسية الجنوبية و خاصة في منطقة باكستان و لا نشهد على أية تطور يذكر في هذه المناقشات. و ذلك أن كلا من أطراف هذه المناقشات يتبنى موقفاً معيناً دون تراجع عن موقفه و دون مراجعة موقفه المعرفية و المنهجية - ان كان هناك مناهج أو نظام معرفي - لتترك نقاط التطابق و مواضع الاختلاف . و هذه السلبية لا بد من تجنبها و التحفظ منها حتى نصل إلى أرضية مشتركة بين المسلمين مع اختلاف اتجاهاتهم و مذاهبهم و مدارسهم. و لنعد إلى ما كنا بصده : و في المرحلة الرابعة اقترحت على الرأي العام مناقشة القضايا المتعلقة بمصادر السنة النبوية و خاصة المصادر الحديثية و بالدرجة الأولى الروايات غير المتواترة و الأخبار الأحاد. ثم في المرحلة الخامسة قضية المنهج لفهم النصوص الحديثية أونصوص السنة الشريفة و في المرحلة السادسة " كيف نقدم السنة كروية عالمية للإسلام و المسلمين ملبية لحاجات و ظروف القرن الحادي و العشرين". و المرحلة السابعة تتناول قضايا التعليم و التربية : كيف نترجم هذه النتائج العلمية التي نتوصلها بعد متابعة هذه المراحل من هذا المشروع، و بعد التوصل الى نتائج نظرية و عملية ، كيف نترجمها الى أرض الواقع و إلى مجال التعليم و التربية". و أما في المرحلة الثامنة و الأخيرة : سيتم تقديم نموذج مثالي للسنة النبوية منهاجاً و برنامجاً و عملاً و تطبيقاً في كتاب شامل يتطرق إلى موضوعات تمهيدية معرفية و منهجية أولاً ، ثم يتم فيه اختيار ما صح من الروايات وفق منهج جديد و لكن لا لمجرد جمع الأحاديث بقصد التبرك بل بشرط استنباط المبادئ، و استلهام القيم من هذه الأحاديث

لتطبيقها على الظروف المتغيرة جغرافيا و ثقافيا ؛ أعني إذا كان هناك مثلا مبدأ أو قيمة نبوية أو حديثية فترجمتها إلى الحياة قد تحتاج إلى بعض التغييرات في الشكل إذا دعت إليها الضرورة دون أن نلمس بروحها ثلاثم هذه القيمة لجغرافيا ما ولمنطقة ما أو لثقافة أو لحضارة ما. ولذلك أنا أفضل أن نركز في اعداد مثل هذا الكتاب على القيم والمبادئ التي تقدمها السنة للبشرية كافة. ثم بعد استخلاص هذه المبادئ والقيم نحن نطبق هذه المبادئ والقيم على التطورات الجديدة بشكل مستمر حتى تقوم القيامة.

و هذا المشروع يتضمن سبع أو ثمان مراحل أو خطوات. وأما أنا فأصدرت حتى الآن ثلاثة كتب وبهذا وصلت إلى نصف المشروع. الكتاب الأول: " السنة في الفكر الإسلامي : مقارنة نقدية ". وفي القسم الأول من هذا الكتاب درست جميع المحاولات والمقاربات بالنسبة لتحديد معنى السنة أو مفهوم السنة قديما وحديثا ثم قمت بنقد هذه المحاولات والدراسات حولها. ثم قدمت النتائج التي توصلت إليها واقترحت تعريفا جديدا للسنة لتلبية حاجات هذا العصر و لمواكبة التطورات الجارية في مجتمعاتنا الإسلامية في القرن الحادي والعشرين.. وفي القسم الثاني تطرقت إلى قضية مكانة السنة في الاسلام و قمت بتقييم المناقشات قديما وحديثا ، بحثا عن جواب هذا السؤال : أين الخلل؟ ولماذا لم يتوصل ولا يتوصل المسلمون إلى نتائج مرغوبة و مرضية للأكثرية على الأقل حتى يتقدموا إلى الأمام. و حاولت أن أحدد مواضع الخلل والفشل في هذه المناقشات. و في القسم الثالث من الكتاب تناولت المناقشات حول ماهية السنة. هل السنة وحي أم لا؟ وأيضا بمقاربة نقدية . و جمعت جميع المعلومات الواردة في هذا الموضوع قديما وحديثا. ثم قمت بتقييم نقدي و توصلت في الأخير إلى أنه من الصعب جدا أن توصف السنة بأنه وحي كالقرآن. و لكننا تبدو وكأنها استلهام النبي صلى الله عليه وسلم من القرآن الكريم في الدرجة الأولى. أعني أن السنة أو بعض جوانب السنة لها علاقة بالوحي لا كالوحي القرآني ولكن بنوع آخر من الوحي. لأن الوحي يمكن تسميته إلى نوعين . هناك -إن صح التعبير- وحي رسمي؛ وحي ليكون قرآنا و ليكون مصدرا للمسلمين إلى يوم القيامة. و هناك نوع آخر من الوحي؛ أعني وحي غير رسمي و خاص بين الله و الرسول أو كعلاقة شخصية بين الرسول و الرب تعالى لا ليكون قرآنا ودينا للمؤمنين . و يجوز أن يكون نوع من الاستلهام من القرآن الكريم بمعنى أن الرسول صلى الله عليه وسلم كان يفسر القرآن، و يطبقه في مجالات مختلفة من الحياة المدنية و العسكرية و الحياة الأسرية إلى آخره. و هذا يعني -إن صح التعبير- ترجمة القرآن إلى الحياة. و من الممكن أن نضيف إلى ذلك بعض العناصر من بعض الكتب المقدسة. فمثلا ليس من البعيد أن يستلهم الرسول صلى الله عليه وسلم بعض المعاني من التوراة أو الإنجيل. لأنه كان محتكا مع المسيحيين و اليهود في المدينة و في خارج المدينة المنورة و قد يستلهم -هذا أيضا احتمال - بعض المعاني من بعض الكتب المقدسة و يفسره بلغته أو أفاد معناه بلغته إذا كان ذلك المعنى مطابقا أو موافقا لتعاليم القرآن الكريم. و هناك طبعاً اجتهادات من الرسول صلى الله عليه وسلم و لكن الذي استطيع أن أقطعه هو أنه لا يمكن أن توصف السنة بأنها وحي كلها كالقرآن تماما. و ذلك بأن هناك مشكلة أخرى: ولو وافقنا على أن السنة وحي نظريا فكيف نتأكد بأن الروايات التي نملكها في المصادر الحديثية كلها أو بعضها كلام الرسول حقا؟ لأن هذه الروايات كلها أخبار آحاد وبالتالي فهي ظنية و ان كان صحيحة ؛ مع العلم بأن بعضها موضوعة، و بعضها ضعيفة ، و بعضها حسنة. و على فرض موافقتنا على أن السنة وحي فلا يفيدنا هذا قليلا أو كثيرا ولا يحل من المشكلات الا القليل . لأن المشكلة ليست في ماهية السنة و لكنها في ثبوت هذه الروايات أو موثوقيتها . و هذا أمر آخر يحتاج إلى منهجية سليمة. ولذا نحن نتناولنا هذا الموضوع في كتابنا الثاني : أصول الحديث في الفكر الإسلامي لكن قيل أن نقدم اقتراحاتنا بالنسبة لمنهج سليم لتحديد مدى صحة النصوص الحديثية فمنا بتقييم علم مصطلح الحديث التقليدي

محمد بيلن: استاذي! قبل ذلك

أ.د. محمد خيرى: نعم. وكان ذلك موضوع الكتاب الثاني من المشروع

محمد بيلن: عندي سؤال متعلق بالكتاب الأول؛ كتابكم المسمى ب"السنة في الفكر الإسلامي":

هذا من أشهر الكتب في موضوع الحديث و السنة في تركيا. عندما طبع هذا الكتاب قرأناه و قرأ كثير من أساتذة كليات الإلهيات و طلايها و في المجتمع قرأ كثير من الناس. و الذي يبدو كأنكم وضعت في هذا الكتاب حدا أو تعريفا صحيحا لمفهوم السنة و بذلك دافعتم عن السنة. هذا رأيي.

أ. د. محمد خيرى : لا شك.

محمد بيلن: لا شك أنتم دافعتن عن السنة و مع ذلك وجهوا إليكم اتهامات: بأنكم تتكرون السنة. أ. د. محمد خيرى: هذا شأن كل من حاول أن يأتي بجديد. هذا شأن كل من يريد أن يأتي بشيء جديد حتى الرسل. لأن الرسل بالنسبة لمجتمعاتهم عباقرة أو رواد يأتون بعقيدة جديدة. لأنهم كانوا يدعون الناس الى ترك الكفر و الشرك و يأتون بالتوحيد، و يتروكون الظلم يأتون بالعدل و أما المجتمع الذى يعيش فيه الرسل فيوجه إليهم اتهامات كثيرة: منها إتهامات موجهة إلى نبينا بأنه مجنون أو شاعر أو ساحر. هذا أمر طبيعي. لأن "العلماء ورثة الأنبياء" وما دام العلماء ورثة للأنبياء فهم وراثون أيضاً للمصائب و البليات و الاضطهادات التى ابتلى بها النبيون و الرسل الكرام . و لا بد من أن يكونوا مستعدين لمواجهة مثل هذه المشكلات التى واجهها الأنبياء. هذا أمر طبيعي و لكن أغلب الناس يوجهون الإتهامات بدون أن ينظروا إلى أفكارك فيما كتبت بل يكتفون بما يقوله الناس عنك . و للناس ميول إلى أن يوجهوا إتهامات إلى من لا يعرفونهم أو إلى أفكار من لا يعرفونهم. "المرء عدو ما جهله". و لذلك كل من قرأ كتابي أدرك مقصدى و فهم مرادى و علم أهدافي و وافقتي فيما كتبت و لكن كل من لم يقرأ كتابي وجه إلي إتهامات غير صحيحة.

محمد بيلن: غير من قرأ كتابكم.

أ. د. محمد خيرى: نعم. مع الاسف الشديد كتب بعض الأكاديميين و بعض الشخصيات البارزين في الرأى العام حتى هؤلاء كتبوا عني بأني أريد إساءة السنة. و لكن بعد ما قابلتهم و تكلمت معهم قلت لهم : " أيها الأستاذ ! هل قرأت كتابي؟" قال: "لا". و تبين بذلك بأنه قد تكلم و كتب ضدي بدون أن يقرأ كتابي رغم أنه أكاديمي و لمثل هذه المواقف أمثلة كثيرة ومنتشرة في العالم الإسلامي و لذا اننا لم أتأثر بهذه الإتهامات. لأن مؤلفاتي بين أيدي القراء. و كل من يريد أن يعطي القرار النهائي فى حق المؤلف فعليه قراءة كتبه بالذات: أنا مسرور و سعيد جداً بما لقيته من ترحيب القراء لمؤلفاتي فى داخل تركيا و خارجها. ليس في تركيا فقط وكذلك في بعض البلاد الإسلامية ، لأن هناك جاليات من تركيا يعيشون فى البلاد الغربية و حتى هؤلاء قاموا بدراسة مؤلفاتي و أبلغوا دعواتهم الصالحة لي و قدموا شكرهم الجزيل لهذه الأعمال و أثنوا عليّ بما لا استحقه. بل أثنوا عليّ أكثر مما استحقه. اننا أشكر لهؤلاء القراء كلهم و نحن سنواصل . ان شاء الله تعالى المسير و سنصدر المجلدات القادمة إن شاء الله فى السنوات المقبلة . و لكن طبعاً هناك بعض الأعمال العلمية الأخرى منعتني من أن أوصل أعمالى ضمن المشروع لأقدم المجلد الرابع و كانت هناك حاجة ملحة فى كتاب صغير لشرح بعض الأحاديث شرحاً معاصراً و هو كتاب صغير شرحت فيه اثنتين و خمسين حديثاً شرحاً دون اطالة الكلام و عملت هذا الكتاب لخدمة الطلاب و الوعاظ و المرشدين ليستفيدوا فى أعمالهم الوعظية أو الإرشادية. و أيضاً هناك كتاب صغير تحت التأليف لتعليم الجيل الجديد تعاليم الاسلام الصحيح.

محمد بيلن: هل انتهى هذا الكتاب يا استاذ؟

أ. د. محمد خيرى: لا، كتبت حتى الآن مائة و سبعين صفحة . سأحاول إن شاء الله أن أنتهى من هذا الكتاب قبل نهاية هذه السنة. ثم بعد ذلك سأبدأ بكتابة المجلد الرابع من هذا المشروع. فلنعد الى كلامنا فى المجلد الثاني الذى هو بعنوان : "أصول الحديث (المنهجية الحديثة) فى الفكر الإسلامى" فقامت بتقييم و مقاربة نقدية أيضاً لمصطلح الحديث التقليدي الذى نعلمها فى المدارس و فى الكليات فى تركيا و خارجها مثل مؤلفات الخطيب البغدادي أو ابن الصلاح أو ما الى ذلك ... لكن اللافت للأنظار فى هذا الموضوع ان الكتب المؤلفة فى علوم الحديث أو مصطلح الحديث تسع و تسعين فى المائة مؤلفات ألفها علماء أهل الحديث و الشافعية . و هذا أيضاً لفت نظري و أصدرت كتاباً آخر حول مشروع الامام الشافعي؛ ماذا كان مشروع الامام الشافعي؟ أو دور الامام الشافعي فى الفكر الإسلامى السننى خاصة و ناقشت فيه دور الامام الشافعي بالنسبة لرؤيتنا للسنة و الحديث لأن تصورنا عن السنة و الحديث محدد إلى حد كبير من قِبل الامام الشافعي و العلماء الشوافع من أهل الحديث. لكن هناك اتجاهات و مدارس أخرى أيضاً كانوا يشتغلون بعلم الحديث رواية و دراية ، مثل علماء أصول الفقه بجميع مذاهبهم الا أن اتجاه الامام الشافعي و أئمة الحديث من الشوافع كان اتجاهاً مختلفاً عن اتجاهات الأصوليون و لو كانوا من الشوافع . و كذلك الأحناف و المالكية و الحنابلة و الزيدية و المعتزلة و الشيعة الامامية و هؤلاء -

ان صح التعبير- معسكر "أهل الرأي" كانوا يتبنون منهجية أخرى مختلفة تماما عن منهجية أهل الحديث.

محمد بيلن: هل يمكن أن تعد الاصوليين الشوافع من أهل الرأي؟

أ. د. محمد خيرى: نعم، لأنى اعتبر أصول الفقه مجالا وحيدا ذابت فيه الفروق والاختلافات المذهبية الى حد كبير . فمن دخل في مجال علم أصول الفقه لا يفرق بين الشافعي والحنفي والمالكي والحنبلي والزيدي والمعتزلي الا بصعوبة. لأنهم متقاربون بعضهم البعض إلى حد كبير. و لذلك انا اقترح ان يتجه العلماء والباحثون والدارسون إلى مجال أصول الفقه لخلق أرضية مشتركة للتقريب بين المسلمين الذين جعلوا الخلاف والتمزق والتفرقة أصلا والتقارب والتوحد أمرا عارضا ، لأن العالم الاسلامي بحاجة ماسة إلى وحدة الصفوف . و للوصول إلى هذا الهدف يشكل علم أصول الفقه أرضية مناسبة جدا جدا.

وأما الكتاب الثالث الذى أصدرته بعد هذا الكتاب فهو بعنوان : " **المنهجية الجديدة البديلة لمصطلح الحديث الكلاسيكي**"

محمد بيلن: أو " **منهج جديد لعلم الحديث**"

أ. د. محمد خيرى: نعم و لكن منهج بديل لأنه بديل لعلم أصول الحديث المعروف و المعمول به فى العالم الإسلامى دون استثناء و لكنى - بخلاف هذا الأصول المذهبية- استقيت من جميع منابع موروثنا الفكري و ما اكتفيت بأعمال أهل الحديث فقط، أو بالأحناف أو الشوافع و لكن حاولت أن أكون محتويا على جميع اتجاهات التراث الإسلامى؛ أهل السنة و الشيعة و المعتزلة و الاباضية و الزيدية قدر المستطاع طبعاً. و لكن هذا الكتاب مبادرة أولية و ستطور الأفكار الذى تبنيته فى هذا الكتاب إن شاء الله بفضل اهتمام الباحثين و الدارسين و لكن لم أتوقف عند هذا الحد لتطوير هذه الأفكار أو النتائج التى توصلت إليها ، بل وجهت و لا أزال أوجه طلاب الماجستير و الدكتوراه الى اختيار موضوعات مناسبة ليتعمقوا فى هذه النتائج أو لمراجعتها و تصحيحها . و لذلك قد أشرفت لحد الآن على خمسة و عشرين رسالة الدكتوراه و من أواخر طلاب الدكتوراه الذين اشتغلوا معى و تحت اشرافى هو محمد بيلن الذى أجرى معنا هذا الحوار جزاء الله.

محمد بيلن: شكراً

أ. د. محمد خيرى: و هناك سبعة أو ثمانية طلاب ماجستير و دكتوراه يحضرون رسائلهم وكل واحدة من هذه الرسائل مخصصة لموضوع ما لتشكل هذه الرسائل مساهمة لنقوية هذه النتائج أو لتطويرها أو لتعميقها أو لمراجعة هذه النتائج التى توصلت إليها بعد جهود فردية و لكن فى هذه الرسائل قمنا بمناقشة هذه النتائج بشكل أوسع و أعمق. و يفيدنى هذه الرسائل ، الماجستير و الدكتوراه أكثر من أصحابه من طلاب الماجستير و الدكتوراه ولو لا هذه الدراسات لكان تقديم منهج جديد أمرا صعبا جدا. لأن شخص واحد لا يمكن أن يقدم منهجا سليما أو منهجا أفضل من المنهج القديم الذى نتبعه و نطبقه و لكن الله يسر لنا هذا النجاح بفضل طلابى الذين يتعاملون و يشتغلون معى و لذا أنا لا أدرى كيف أعبر عن تقديري و شكري لهم. و لكن الأعمال العلمية و التطورات العلمية لا بد من أن تكون على أساس عمل جماعي و تراكمى. و خاصة بعد مرور أربعة عشر قرنا على هذا التراث القديم الذى لا نظير له فى أى حضارة من الحضارات الإنسانية. فلا يمكن أن نقوم بمفردنا بدراسة هذا التراث و تحييصه و تنقيته و نقده. هذا أمر شبه مستحيل و من أجل ذلك نحن بحاجة إلى حشد من العلماء و المفكرين و لذلك أنا وظفت هذه الرسائل ، الماجستير و الدكتوراه لتشكل مساهمة علمية و فكرية فى سبيل حل هذه المشكلات الحديثية أو اشكاليات السنة و الحديث. و نحن مضطرون لنشر أو تعميق هذا الوعي بين صفوف العلماء و المفكرين ليتعودوا على العمل الجماعي. لأن العالم الإسلامى بحاجة إلى عمل جماعي بشكل مكثف و انا قدر المستطاع احاول أن ألتزم بهذا الأساس و بفضل الأصدقاء و الأساتذة الذين يتفاهمون معى استطيع أن أقدم للقراء مثل هذه الأعمال.

و فى هذا الكتاب الثالث خصصت جزءا لاختبار أو لمراجعة هذه المنهجية الجديدة ، حتى نرى مردود هذه المنهجية؟ و لنرى مدى صلاحية هذا المنهج الجديد . قدمت فيه نماذج تطبيقية وخطوات عملية اعتمادا على بعض الدراسات القديمة و الحديثة فى تركيا و فى خارجها حتى لا يظن الناس أنى

مشتغل بالنظرية فقط. وبصراحة انا ما اكتفيت بالنظرية فقط ولكنى بالاضافة الى ذلك قمت باختبار و مراجعة هذه النظرية بشكل تطبيقي في مجالات مختلفة حتى تقوم بتصحيح مسار هذه المنهجية اذا كانت هناك اية خلل. لأن المنهجية عمل فكري ونظري. و الأعمال النظرية لا بد من اختبارها و مراجعتها عمليا بتطبيقه في الدراسات العلمية وفي الحياة أيضا و لذلك انا ما قصرت في هذا الجانب و قدمت نماذج عملية و تطبيقية لنرى مدى صلاحية هذا المنهج الجديد أو ما ميزة هذا المنهج الجديد على المنهج القديم. بعد هذه الكتب الثلاثة قد وصلت إلى نصف الطريق من مشروعنا و إذا قدر الله لنا عمرا و صحة و إذا رزق هذا المشروع بجيل جديد من العلماء و المفكرين يتبنون أهداف المشروع أتوقع بأن في خمس ، أو في أقصى حد ، في عشر سنوات قادمة سيكتمل هذا المشروع و نكون قد قدمنا للمسلمين مشروعاً متكاملًا بالنسبة لحل مشكلات السنة و الحديث. و قد اقترح بعض الأصدقاء عليّ مشروع ترجمة هذه الأعمال إلى اللغات الأجنبية، الألمانية و العربية و البشناقية و كذا و كذا... ما أدري ماذا كانت عاقبة هذه الاقتراحات و لكن هناك توجه أيضا لترجمتها باختصار.

و مع الأسف الشديد ما وجدنا فرصة لتقديم هذا المشروع إلى العالم العربي و في أقرب وقت و في أول فرصة نود أن نقدم للعلماء في العالم الاسلامي العربي نتائج هذا المشروع في ندوات علمية قادمة إن شاء الله.

محمد بيلن: هذا هو السبب في اجرائنا هذا الحوار. أردنا أن ننشره في "مجلة العلوم الاسلامية" ضمن أبحاث العدد الخاص بالسنة و الحديث علما بأن أكثر كتاب البحوث في هذا العدد هم طلابكم. و لذلك اردنا أن نعرفكم إلى عالم الاسلام و خاصة إلى علماء العرب.

أ. د. محمد خيرى: جزاهم الله خيرا و أنت من ضمنهم مجري الحوار جزاك الله عنا خيرا و انا سعيد جدا. لأن الطلاب الذين أفتخر بالإشراف على رسائلهم دائما ، أصبحوا أساتذة في الجامعات. بعد ما حصلوا على درجة الدكتوراه أصبح قريب من عشرة منهم أساتذة في الجامعات و هم يقدمون خدمات قيمة جدا للعلوم الاسلامية خاصة وللإسلام و المسلمين عامة. فهذا أيضا شرف لي أن أكون مشرفا على رسائلهم و شرف لي أيضا أن أقدم مساهمة بسيطة لخدمات جبارة التي تقومون بها أنتم من ضمنها هذه المجلة و من ضمنها اجراء هذا الحوار. أرجو الله أن يكون لهذا الحوار أثر في نفوس علماء و مفكري العالم الاسلامي. فأخر دعوانا أن الحمد لله رب العالمين.

فأرجو من القراء أن يوجهوا أنظارهم إلى مستقبل العالم الاسلامي لأن المستقبل يبشر بالأمل ما دنا و اعين بأهمية و قدرة تراثنا على ابداع و اختراع و ايجاد حلول جديدة و بديلة للحلول التي قدمها الغرب و في الحقيقة أنها ليست حولا و لكنها سموم لتسميم أو للقضاء على بنية العالم الاسلامي. نحن مدركون خطورة هذه التطورات و لذلك نحن بحاجة إلى التوحد و التفاهم و الحوار أكثر من الحوار مع المسيحيين و اليهود و أصحاب ادیان أخرى و من هذا المنطلق أعتبر هذا الحوار عملا هاما في سبيل تحقيق هذا الهدف و أشكركم شكرا جزيلا لإجراء مثل هذا الحوار المهم بالنسبة لي و بالنسبة لمستقبل العالم الاسلامي و للأمة الاسلامية فأشكركم مرة أخرى جزيل الشكر و السلام عليكم و رحمة الله و بركاته.

محمد بيلن: يا استاذ! أنكم توسعتم أكثر مما توقعت و لكنى لو سمحتم أريد أن أسألكم أخيرا : ما ذا توصينا في هذا المجال لننتقدم الى الامام أكثر ؟

أ. د. محمد خيرى: و الله انا شخصا عندما سألوني مثل هذا السؤال أقول لهم: اني مهتم بأمريين: الإشكالية المعرفية و الإشكالية المنهجية. و بدون أن نتناول هذه الإشكاليات لا نستطيع أن نقتم حولا صالحة لحاضر و مستقبل العالم الاسلامي. لأننا غالبا ما نكتفي بترديد ما أنجزه السلف. "الخلف يأكل من مائدة السلف" كما يقول حسن حنفي. و نحن العلماء و الباحثون ، الواجب علينا أن نضيف شيئا جديدا إلى التراث الذي خلفه السلف لنا. ثانيا: هناك تغير جذري في البنية الإجتماعية في العالم الاسلامي. هناك أيضا تغيرات في النظام المعرفي و النظام السياسي و النظام الإقتصادي و النظام الأسري ، هناك تغيرات أخرى لا بد من مواكبتها. هذا لا يعني أننا نكون خاضعا للتطورات التي أحدثتها الغرب في العالم . لا، بل نحن نريد أن نقدم حولا لنا و من أجلنا ، بديلة للحلول التي قدمها الغرب لنا لتحقيق مصالحه الاستعمارية. و كما أسلفت أن كثيرا من هذه الحلول الغربية ليست الا سموم في الحقيقة. و

لذلك أنا شخصياً أهتم بالقضايا المنهجية و المعرفة بالدرجة الأولى و أوصى طلابي أو الذين يصغون إلى كلامي ، أوصيهم أن يشتغلوا في مثل هذه المجالات. و هناك أمر آخر : أنا أوصي بل لا اكتفي بالتوصية و لكن أصر بأن نتبنى موقفاً نقدياً في الفكر و العلم و السياسة . لأن النقد أهم شيء في مجال العلم و الفكر و ذلك لأن النقد أمر حيوي جداً بالنسبة لتفعيل النشاطات العلمية. العلم من دون النقد ليس إلا مجرد ترديد و تحصيل حاصل و يجب أن لا يغيب عن بالنا أن الإسلام بالذات و في البداية بدأ بالنقد؛ بالنقد السياسي و بالنقد الأيديولوجي و بالنقد الاجتماعي و لكن النظام المعرفي أو المنهجي الإسلامي الذي قام على أساس النقد في مرحلة التكون ، قد تحول ، على مرّ العصور، إلى نظام تقليدي يرفض النقد مبدئياً بل يعدوا عليه . و بالرغم من أن التقليد الأعمى في الحقيقة هو من سمة المشركين لا من سمة المسلمين ، لأن الذين قالوا "بل نتبع ما وجدنا عليه آباءنا" كانوا هم المشركين ولكن المسلمين في القرون الأخيرة تبنا التقليد الذي رفضه القرآن رفضاً باتاً و تعودوا على هذا القول الذي يضاهي قول المشركين في القرآن : "بل نتبع ما وجدنا عليه علماءنا و لا نلتفت إلى غير ذلك". لا شك أنه من الواجب أن نستفيد من الموروث القديم و من تراثنا الإسلامي المعاصر و لكن بشرط أن لا يتحكم علينا التراث بل نتحكم نحن على التراث . نحن نقرر ماذا سنأخذ و ماذا سنترك منه . هذا أمر مهم جداً . وهناك أمر ثالث: ضرورة تبني مقاربة ذات تابع "متعدد العلوم و متنوع المعارف" لأننا لا نستطيع أن نكتفي بالدراسات الإسلامية فقط ، بل لا بد من تأسيس جسر بين العلوم الإسلامية و العلوم الإنسانية أو البشرية. فإذا أردنا أن ندرس المادة الحديثة مثلًا لا بد من أن نضيف الدراسات التاريخية مثلًا إلى الدراسات الحديثة . وإذا أردنا أن ندرس الفقه الإسلامي لا بد من الرجوع إلى الدراسات القانونية الحديثة بجانب الدراسات الفقهية المعاصرة . فإذا أردنا أن نقدم نمطاً اجتماعياً للمجتمع الإسلامي لا بد من دراسة العلوم الاجتماعية و إذا أردنا أن نقدم نمطاً أو نظاماً سياسياً جديداً لا نستطيع أن نكتفي بمجرد دراسة الأحاديث أو الآيات فقط . بل لا بد من أن نستمد العون من العلوم السياسية المعاصرة و كان الناس يصفون بعض العلماء قديماً بأنه ذات الجناحين في مجال العلم ، إشارة إلى تنوع معارفه و أمّا في يومنا هذا لا يكفي أن تكون ذات الجناحين فقط ، بل لا بد من أن تكون ذات الأجنحة. لأننا بحاجة إلى أكثر من جناحين و قد عبر الكاتب ضياء الدين سردار عن هذا المعنى بالإنجليزية "بوليمات Polymath" . و كأنه أمر رابع مهم جداً: حتى الآن نحن المسلمون أولينا جل اهتمامنا إلى دراسة النصوص الشرعية و نحن نأجحون إلى حد كبير في هذا المجال و لكننا أهملنا دراسة الواقع و نحن فاشلون في هذا الجانب . و لذلك نحن بحاجة إلى دراسة الواقع. فخذ مثلاً مشكلة توزيع الدخل القومي بشكل غير عادل في أكثر البلاد الإسلامية و لكن لا يمكن حلها بقراءة آية من القرآن فقط أو بقراءة أحاديث من كتب السنة النبوية فقط . لأن حل هذه المشكلة يتوقف على دراسة الموضوع بجميع جوانبها : ما هي أسباب مشكلة توزيع الدخل القومي غير عادل ؟ خذ مثلاً مشكلة المخدرات لا يمكن حل هذه المشكلة بمجرد الوعظ أو النصيحة أو الكلام الخطابي . بل لا بد من دراسة الموضوع بعمق : لماذا الشباب يتجهون إلى المخدرات؟ و لماذا ينتشر الخلاعة في المجتمعات الإسلامية و لماذا ينتشر كذا وكذا. و لماذا البنية الأسرية مهددة بالانهيار و ما هي المخاطر و المهددات للأسرة المسلمة مثلاً: الإجابة عن كل هذه الأسئلة تحتاج إلى دراسات اجتماعية و اقتصادية و سياسية و سايكولوجية و أنتروبولوجية و لذلك لا بد من دراسة الواقع و الانطلاق من الواقع متجهاً إلى النصوص ، خلافاً لما تعودنا عليه لأننا تعودنا على أن ننقل من النص إلى الواقع. و لكن المتعود عليه لا تفيدنا كثيراً في هذا العصر . الآن حان وقت الانتقال من الواقع إلى النصوص فمثلاً نقوم بدراسة مشكلة ما ، في العالم الإسلامي ثم نعمل جدولاً لمشكلات العالم الإسلامي في مجالات عديدة. ثم نرتبه حسب الأولوية و الأهمية ، واحد، اثنان، ثلاثة حتى نصل إلى مائة مثلاً. ثم ننقل إلى مرحلة قادمة للإجابة عن سؤال : ماذا يقول لنا القرآن لحل هذه المشكلات ؟ و ماذا يقدم لنا السنة من الحلول ؟ فإذا وجدنا في القرآن و السنة حلاً أو إجابة فعلى الرأس و العين وإذا لم نجد في القرآن أو السنة شيئاً فنجتهد. و لذلك أفضل أن أضيف إلى ما سبق أمراً خامساً: و هو مفهوم الاجتهاد. نحن بحاجة إلى اجتهاد و تجديد.

محمد بيلان: علينا أن نفتح باب الاجتهاد أذن ؟

أ. د. محمد خيرى: نعم، باب الاجتهاد مفتوح في الحقيقة على مصراعيه لم ينسد أبداً ولا يستطيع أحد أن يسده أحد ولكن بعض العلماء تحدثوا عن الشروط التي يجب أن تتوفر فيمن يجتهد وتشدوا في هذه الشروط، ولكن يجب أن لا ننسى بأننا نستطيع أن نتغلب على الصعوبات التي أدت إليها هذه الشروط وخاصة بعد التطورات في مجال تقنية المعرفة والعلم فمثلاً أنت من الممكن أن تحمل في جيبك قرصاً (CD) وفيه مكتبة كاملة تحتوي على آلاف مجلد من الكتب وتحمل معك كومبيوتر ومجموعة كتب الروايات والتفسير في متناولك في لحظة من اللحظات. كل هذه الامكانيات موجودة ومتوفرة تحصل عليها بسهولة ويسر ومن أجل ذلك أصبح الوصول إلى المعرفة والمعلومة بسيطة وسهلة جداً. وأخيراً: نحن بحاجة إلى اجتهاد جماعي أو مؤسسي. لأن قيام الأفراد بالاجتهاد قد مضت أوانه أما الآن حان وقت اجتهاد مؤسسي وجماعي. فكيف؟ فخذ مثلاً الاجتهاد المؤسسي: من أبسط أشكالها توجيه الدراسات العلمية والأكاديمية إلى مشكلة ما. بعد التوصل إلى النتائج يجتمع العلماء يدرسون فيما بينهم في نوات علمية ثم يستخلصون من هذه الندوات نتيجة ونقدها للمجتمع. إذا وافق المجتمع فتم وإذا لم يوافق، نبدأ من جديد ونقدم اجتهاد جماعي آخر للمجتمع. لأن المجتمع هو الذي يقرر ماذا سيأخذ من هذه الاجتهادات وماذا سيرفض ولا نستطيع أن نستبد في الرأي ولا نستطيع أن نقول للمجتمع أنت واجب عليك أن تتبع هذا، لا، لأن الإسلام والفكر الإسلامي أصبح في متناول الجميع؛ عالماً كان أو عامياً. لأن هناك متقنون من الجيل الجديد. نعم هؤلاء ليسوا علماء، كعلماء الإسلام ولكنهم متقنون وعندهم خلفية عن الإسلام وعندهم أيضاً خبرة في مجالاتهم وتخصصاتهم ولذلك لا بد من عرض المشكلات على الجميع لمناقشتها في المجتمع ككل. فإذا كان هناك أي مشكلة متعلقة بالإسلام والعالم الإسلامي يناقشها المجتمع ككل؛ البرلمان يناقش، العلماء يناقشون، عالم الصحافة يناقش، قنوات تلفزيونية تناقش والعامية يناقشون، النساء يناقشن والرجال يناقشون والطلاب يناقشون. ثم نستمر في هذه المناقشات الحرة حتى نتوصل إلى النتائج المرغوبة فيها وإذا توصلنا إلى أمر مجمع عليه في المجتمع فنضعه في موضع التطبيق. هذا هو المنهج. طبعاً كل هذه الأعمال بحاجة إلى حرية كاملة، حرية الفكر بشكل كامل، حرية سياسية وكذلك حرية أكاديمية ولكن العالم الإسلامي بحاجة إلى أن يتطور أكثر في هذه المجالات ولا شك أننا نملك طاقة بشرية كافية لتتغلب على هذه الصعوبات والمشكلات ولذلك اننا قلت "الطريق أمامنا مفتوح بشرط ان تتبع هذه الخطوات التي قدمتها للمستمعين والقراء فشكراً

محمد بيلين: شكراً يا أستاذي شكراً جزيلاً

أ. د. محمد خيرى: إلى اللقاء في مناسبة أخرى مع القراء إن شاء الله.

محمد بيلين: إن شاء الله. لو سمحتم أريد أن أشير إلى أمر: كما ذكرت أنا كنت من بين الطلاب الذين أشرقتهم على رسائلهم. وأنا وأصدقائي نعدنا أشرافكم على رسائلنا شرفاً لنا وأشاركم في مؤلفاتكم إلى بعض ما حصلنا عليه من النتائج في رسائلنا وفي سائر أعمالنا العلمية تشجعنا وتقوى ثقتنا بأنفسنا وتدفعنا إلى الأمام أكثر فأكثر

أ. د. محمد خيرى: نعم هذا الأمر يجعلني سعيداً جداً. لأنني فخور بطلابي وبأعمالهم العلمية وأخلاقهم الإسلامية. أنا اعتبرهم رفقاء في هذا الطريق. وهم ليسوا طلاباً الآن بل هم أساتذة في الجامعات. أنا اعتبرهم رفقاء في هذا الطريق لخدمة الفكر الإسلامي ولخدمة الأمة الإسلامية. لأن ضمان مستقبل العالم الإسلامي وضمن مستقبل الفكر الإسلامي منوط ومرهون بجهودكم وأما نحن فمن واجبتنا أعداد جيل جديد من العلماء قد جمعوا بين العلم والفكر والعمل والله سبحانه وتعالى يأمرنا أن نتعاون على البر والتقوى ولا نتعاون على الإثم والعدوان وهذا من شيمه المسلمين فنحمد الله على هذه النعم التي بذلها على عباده والسلام عليكم مرة أخرى.

محمد بيلين: ونحن ندعو الله أن يطيل عمركم، ويجعله عمراً مليئاً بالعلم والعمل بما

أ. د. محمد خيرى: جزاك الله الله يطيل عمركم أيضاً ويعطيكم الصحة والعافية. أرجو الله أن يطول عمرنا حتى نراكم أساتذة كباراً وعمداء للكليات وباحثين ودارسين منجزين مشاريع جديدة وحيوية لمستقبل العالم الإسلامي إن شاء الله.

محمد بيلين: شكراً، جزاكم الله خيراً كثيراً.